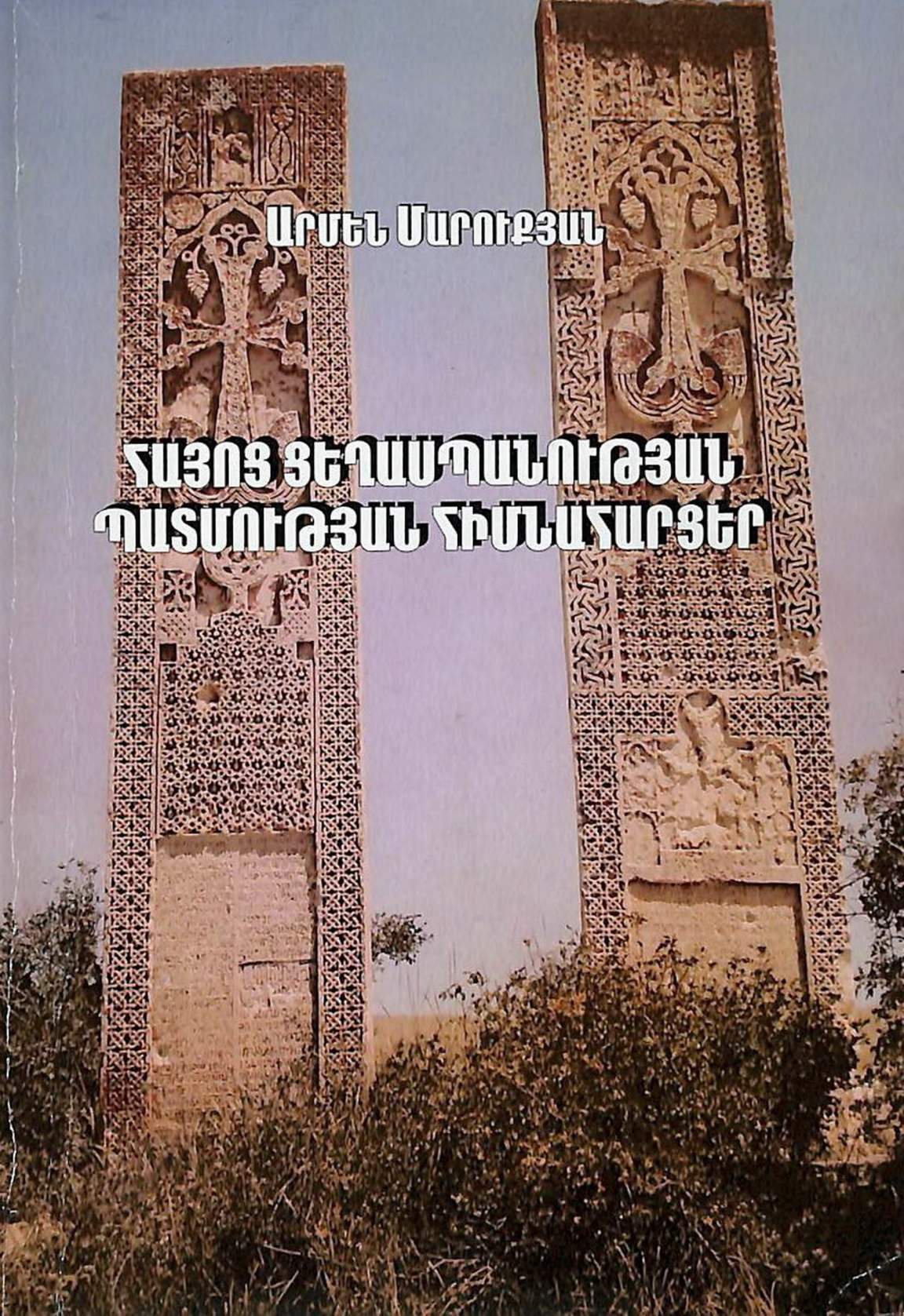

The image shows two tall, slender stone crosses standing in a field. The crosses are covered in intricate carvings, including geometric patterns, floral motifs, and religious figures. The cross on the left has a large central cross with a figure in the center, and the cross on the right has a similar design. The background is a clear sky, and there are some bushes in the foreground.

ԱՐՄԵՆ ՄԱՐՈՒՔՅԱՆ

ՀԱՅՈՑ ՅԵՂԱՄԴԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱՀԱՐՅԵՐ

1454239 947.925, 1915" ✓

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԱՐՄԵՆ ՄԱՐՈՒՔՅԱՆ

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԵՐ

ՄԵՍՐՈՊ ԱՐՔ. ԱՇԽԵԱՆ
ՄԱՏԵՆԱԾԱՐ
182

ARCH. MESROB ASHJIAN
BOOK SERIES
182

Signature

ԵՐԵՎԱՆ 2018

ՀՏԴ 94(479.25)
ԳՄԴ 63.3(5Հ)
Մ 399

ՏՊԱԳՐՎՈՒՄ Է ՀՀ ՍՓՅՈՒՌԻ
ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ ԴՐԱՄԱՇՆՈՐՈՎ

Հրատարակվում է ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ

Մարության Ա.Յ.

Մ 399 Հայոց ցեղասպանության պատմության հիմնահարցեր / Ա. Յ.
Մարության.- Եր.: ՀՀ ԳԱԱ պատմ. ինստ., 2018. – 95 էջ:

Աշխատությունում արխիվային նյութերի, փաստաթղթերի, հայ և օտար մասնագետների ուսումնասիրությունների հիման վրա ներկայացվում և քննարկվում են Հայոց ցեղասպանության պատմության մի շարք առանցքային հիմնահարցեր: Համակողմանի ուսումնասիրության են ենթարկվել հայերի ցեղասպանության հանցավոր մտադրության, Մեծ եղեռնի իրագործման փուլերն ու հայերի ինքնապաշտպանական մարտերը, անդրադարձ է կատարվել թուրքական և հետագայում նաև ադրբեջանական իշխանությունների կողմից արգեն արևելահայության և ադրբեջանահայության նկատմամբ ցեղասպան քաղաքականության շարունակության հարցերին: Հայկական հարցը դիտարկվել է միջազգային պայմանագրերի ու փաստաթղթերի լույսի ներքո, արծարծվել են ոչ միայն Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման ու դատապարտման, այլև այդ հանցագործության հետևանքների հաղթահարման, հատուցման հիմնահարցերն ու հնարավորությունները:

Աշխատությունը նախատեսված է բուհերի «Պատմություն» և «Միջազգային հարաբերություններ» մասնագիտությունների ուսանողների և մագիստրանտների, ինչպես նաև Սփյուռքի համայնքների կրթական հաստատություններում դասավանդող ուսուցիչների համար: Այն օգտակար կարող է լինել նաև մասնագետ ընթերցողներին:

ՀՏԴ 94(479.25)
ԳՄԴ 63.3(5Հ)

ՆԱԽԱԲԱՆ

Թուրքական իշխանությունների կողմից հայ ժողովրդի նկատմամբ իրականացվող ցեղասպանության քաղաքականության սկիզբը դրվեց 1894–1896 թթ. Արևմտյան Հայաստանում սուլթան Աբդուլ Համիդի կողմից հայերի զանգվածային կոտորածներով, որոնց զոհ գնացին ավելի քան 300 հազար մարդ։ Այդ հանցավոր քաղաքականությունը շարունակեցին 1908 թ. հեղաշրջման միջոցով իշխանության եկած երիտթուրքերը, որոնք նախ՝ 1909 թ. իրականացրին Կիլիկիայի հայության կոտորածները, ոչնչացնելով շուրջ 30 հազար հայերի, իսկ այնուհետև, օգտվելով Առաջին աշխարհամարտի հանգամանքից, իրագործեցին Մեծ եղեռնը՝ բնաջնջելով շուրջ 1.5 մլն հայերի և այդպիսով գրեթե ամբողջովին Արևմտյան Հայաստանում վերջ դնելով հայերի հազարամյակների ներկայությանը։

1918 թ., ներխուժելով Արևելյան Հայաստան, թուրքական զորքերը շարունակեցին հայ բնակչության բնաջնջման ծրագիրն արդեն Ռուսական կայսրությունում, մասնավորապես՝ Արևելյան Հայաստանում, ինչի դրսևորումներից էին Ախալքալաքի գավառի, Շուշիի և Բաքվի հայության 1918 թ. ջարդերը։ Հայաստան քաղաքականությունը ժառանգեցին նաև քեմալականները, որոնք 1919–1922 թթ. իրականացրին Կիլիկիայի և Զմյուռնիայի հայության կոտորածները։

Հանրապետական Թուրքիայի վարչակարգերն իրենց հերթին շարունակեցին երիտթուրքերի կառավարման ժամանակ Հայոց ցեղասպանությանը զուգահեռ իրականացվող հայերի ունեցվածքի բռնազավթման և մշակութային ցեղասպանության քաղաքականությունը։ Վերջինիս միջոցով փորձ էր կատարվում Արևմտյան Հայաստանից վերացնել հայերի՝ տեղաբնիկ ժողովուրդ լինելու հետ-

քերն ու վկայությունները: Շարունակվում էին հալածանքները Արևմտյան Հայաստանի տարբեր հատվածներում մնացած բռնի իսլամացված հայերի փոքրաթիվ խմբերի նկատմամբ: Հետևողականորեն սահմանափակվում էին նաև 1923 թ. Լոզանի պայմանագրով ամրագրված Ստամբուլի հայկական համայնքի և Հայոց պատրիարքարանի իրավունքները: Այսպիսով, թուրքական բոլոր վարչակարգերը, պետական կառավարման ձևի ու քաղաքական հայացքների տարբերություններից անկախ, միասնական են եղել հայատյացության հարցում և ժառանգաբար շարունակել են հակահայկական քաղաքականությունը:

Հայ ժողովրդի նկատմամբ իրագործված ցեղասպանության կազմակերպիչների և հանցավոր պետության անպատժելիությունը հետազայում հանգեցրեց այդ հանցագործության կրկնություններին՝ Երկրորդ աշխարհամարտի տարիներին Ողջակիզմանը, 1975-1979 թթ. Կամրոջայի ցեղասպանությանը, 1993 թ. Նախկին Հարավսլավիայի տարածքում՝ Սրբերենիցայի ցեղասպանությանը, 1994 թ. Ռուանդայի ցեղասպանությանը, 2003 թ.՝ Դարֆուրի ցեղասպանությանը, վերջապես՝ «Իսլամական պետություն» ահաբեկչական խմբավորման կողմից Իրաքի և Սիրիայի տարածքում քրիստոնյաների, եզդիների և քրդերի ցեղասպանությանը:

Անցած հարյուրամյակի ընթացքում ոչ միայն հայ, այլև օտարազգի պատմաբանների ու ցեղասպանագետների կողմից հրատարակվել են հազարավոր հետազոտություններ, որոնցում հայ ժողովրդի նկատմամբ թուրքական իշխանությունների իրագործած զանգվածային բնաջնջումը որակվում է որպես կազմակերպված հանցավոր քաղաքականություն: Նույնն են վկայում տարբեր երկրների արխիվներում պահվող փաստաթղթերի հիման վրա հրատարակված ժողովածուների նյութերը: Չնայած այդ ամենին, Թուրքիան ոչ միայն չի համակերպվում պատմական փաստերի հետ, այլև պե-

տական մակարդակով վարում է Հայոց ցեղասպանության ժխտման քաղաքականություն: Այս քաղաքականությամբ հենց Թուրքիան, փաստորեն, Հայոց ցեղասպանության խնդիրը դուրս է բերել պատմական հարթությունից և այն վերածել է քաղաքական հարցի:

Մի շարք կառավարական և ոչ կառավարական միջազգային կազմակերպություններ ու ավելի քան երկու տասնյակ պետություններ արդեն իսկ տվել են Հայոց ցեղասպանության քաղաքական գնահատականը՝ այն որակելով որպես ծանր միջազգային հանցագործություն ու դատապարտել: Սակայն Թուրքիայի Հանրապետությունը չի ցանկանում համակերպվել նաև Հայոց ցեղասպանության ճանաչման ու դատապարտման բանաձևերի հետ: Ավելին, տարաբնույթ միջոցներ է ձեռնարկում Հայոց ցեղասպանության փաստի արձանագրումը նոր երկրներում թույլ չտալու համար:

Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարեիցից հետո Հայոց ցեղասպանության պատմության դասավանդումը և դրա հետ կապված տարաբնույթ հարցերի ու խնդիրների ներկայացումն ու քննարկումը հայության համար ձեռք է բերել նոր իմաստ և նշանակություն: Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարեիցի միջոցառումները համակարգող պետական հանձնաժողովի կողմից Համահայկական հոգակազմի ընդունումով ի լուր աշխարհի հայտարարվեց, որ այսուհետ Հայաստանը և հայ ժողովուրդը չեն բավարարվելու լոկ Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման ու դատապարտման համար մղվող պայքարով, այլ պայքարելու են նաև այդ հանցագործության հետևանքների հաղթահարման համար, ինչն, ըստ էության, նշանակում է պայքար հատուցման ու Հայոց պահանջատիրության համար: Ռազմավարական այս նոր շեշտադրումը պահանջում է վերաիմաստավորել Հայոց ցեղասպանության պատմության դասավանդման թեմաները և որոշ խնդիրների ներկայացումը:

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՅ ԲՆԱԿԶՈՒԹՅԱՆ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԸ XIX ԴԱՐԱՎԵՐՋԻՆ ԵՎ XX ԴԱՐԱՍԿԶԵԻՆ

**1.1. 1894–1896 թթ. հայերի զանգվածային
կոտորածներն Արևմտյան Հայաստանում և Օսմանյան
կայսրության հայաբնակ այլ տարածքներում**

1877–1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմը եզրափակող Սան Ստեֆանոյի պայմանագրի 16-րդ և Բեռլինի պայմանագրի 61-րդ հոդվածներով Հայկական հարցը* դադարեց լինել Օսմանյան կայսրության ներքին հարց, այն միջազգայնացվեց և դարձավ եվրոպական դիվանագիտության օրակարգային խնդիր: Նշված պայմանագրերով Օսմանյան կայսրությունը մեծ տերությունների առջև պարտավորություն էր ստանձնել Արևմտյան Հայաստանի նահանգներում բարեփոխումներ կատարել, հայ բնակչության* իրավունք-

* «Հայկական հարցը» դիվանագիտության պատմության մեջ հայտնի է որպես արևմտահայերի իրավունքների և անվտանգության պաշտպանության հարց. որի լուծումը վերջնարդյունքում հանգեցնելու էր իր հայրենիքում՝ Արևմտյան Հայաստանում բնակվող հայության ինքնորոշման իրավունքի իրացմանը, այն է՝ Օսմանյան կայսրության տիրապետությունից Արևմտյան Հայաստանի ազատագրմանն ու անկախ պետականության վերականգնմանը: «Հայկական հարցը» համարվում էր «Արևելյան հարցի» բաղկացուցիչ մասը, որը եվրոպական դիվանագիտության մեջ հայտնի էր որպես Օսմանյան կայսրության տիրապետության տակ գտնվող ոչ մահմեդական ժողովուրդների ազատագրման, ինչպես նաև այդ կայսրության տարածքների՝ մեծ տերությունների միջև բաժանման հիմնախնդիրների ամբողջականություն:

* Հայոց պատրիարքարանի վիճակագրության համաձայն 19-րդ դարի վերջին Օսմանյան կայսրության հայ բնակչությունը տեղաբաշխված էր հետևյալ կերպ.

ները հավասարեցնել մահմեդականների ունեցած իրավունքների հետ, ինչպես նաև ապահովել հայ բնակչության անվտանգությունը մահմեդականների հարձակումներից: Սակայն սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ը ոչ միայն չէր պատրաստվում իրագործել միջազգային պարտավորությունները, այլև ավելի սաստկացրեց ճնշումը հայ բնակչության նկատմամբ: Աբդուլ Համիդն ուներ Հայկական հարցի «լուծման» սեփական՝ «չկան հայեր՝ չկա և Հայկական հարցը» բանաձևը, ինչից ելնելով՝ նա 1891 թ. քրդերից կազմավորեց «համիդի» հատուկ գնդերը, որոնց միջոցով հետագայում իրականացվեցին հայերի զանգվածային կոտորածները:

Հայ բնակչությունն ընդվզեց Աբդուլ Համիդի հայաջինջ քաղաքականության դեմ: 1893–1894 թթ. Սասունում հայերը դիմեցին ինքնապաշտպանության, սակայն նրանց դիմադրությունը ճնշվեց համիդեական գնդերի, մահմեդական ավագակախմբերի և թուրքական կանոնավոր զորքերի կողմից, ինչից հետո տեղի ունեցավ հայ բնակչության դաժան կոտորածը¹: Համիդյան հայաջինջ քաղաքականության շարունակության պայմաններում հարկադրված ինքնապաշտպանության դիմեց նաև Զեյթունի և Վանի հայ ազգաբնակչությունը: Ի տարբերություն Սասունի, թուրքական իշխանությունները, այս բնակավայրերում լիովին չկարողացան իրականացն-

ա.) Արևմտյան Հայաստանի Վանի, Բիթլիսի, Էրզրումի, Դիարբեքի, Խարբերդի և Սեբաստիայի նահանգներում՝ 1 մլն 630 հազար մարդ.

բ.) Կիլիկիայի և Հյուսիսային Ասորիքի՝ Ադանայի և Հալեպի նահանգներում՝ 380 հազար մարդ,

գ.) Ասիական Թուրքիայի՝ Տրապիզոնի, Կասաումոնուի, Անգորայի, Կոնիայի, Բուրսայի, Իզմիրի, ինչպես նաև Սիրիայի, Լիբանանի, Մոսուլի, Բաղդադի և Բասրայի նահանգներում՝ 455 հազար մարդ,

դ.) Ալբուլակյան Թուրքիայի՝ Ադրիանուպոլսի և Սալոնիկի նահանգներում՝ 60 հազար մարդ.

ե.) Մայրաքաղաք Կ.Պոլսում և արվարձաններում՝ 135 հազար մարդ.

Ընդամենը՝ 2 մլն 660 հազար մարդ:

¹ Տե՛ս Սպիրով Դ.Ա., *Հայերի տարտախեղ կոտորածները (1894–1896 թթ.)*, Ե., 1997, էջ 38–41:

ել իրենց հայասպան քաղաքականությունը և հարկադրված էին բանակցությունների մեջ մտնել հայերի հետ ու որոշակի զիջումների գնալ¹: 1895 թ. հոկտեմբերից մինչև 1896 թ. հունվար տևած ինքն-ինքնապաշտպանական մարտերի արդյունքում Ջեյթունի հայերը բարոյական և գործնական հաղթանակի հասան թուրքական զինված ուժերի նկատմամբ՝ ստիպելով օսմանյան իշխանություններին հաշտության բանակցություններ վարել իրենց հետ:

1896 թ. հունիսի 3-ից 8-ը տևած Վանի հերոսական ինքնապաշտպանության արդյունքում, թուրքական իշխանությունները, նույնպես հարկադրված եղան բանակցություններ վարել հայերի հետ և համաձայնություն ձեռք բերվեց, որ հայ մարտիկները կթողնեն Վանը այն պայմանով, որ թուրքական իշխանությունները չեն վնասի բնակչությանը²: Սակայն թուրքական իշխանությունները հետագայում չկատարեցին իրենց պարտավորությունը և ամեն կերպ փորձում էին ոչնչացնել Վանից Պարսկաստան տեղափոխվող հայ մարտիկներին: Վանի ինքնապաշտպանական մարտերի շնորհիվ չհաջողվեց այստեղ իրականացնել այն ջարդն ու թալան, ինչպիսին կատարել էր ինքնապաշտպանությունից զուրկ այլ վայրերում:

1895 թ. հոկտեմբերի 5-ին սկսվեց Տրապիզոնի հայերի ջարդը, որին մասնակցություն ունեցավ նաև այնտեղ տեղակայված զորքը: Ջարդին զուգահեռ տեղի էր ունենում հայերի տների, արհեստանոցների և խանութների կողոպուտը: Ավերվեցին և կողոպտվեցին շրջակա հայկական գյուղերն ու եկեղեցիները, հայերի մի մասը բռնի կերպով կրոնափոխ եղավ: Նույն բախտին արժացավ նաև Սամսունի հայ բնակչությունը:

¹ Տե՛ս Աղասի, *Չեյթուն և իր շրջակայքեր*, Պեյրուք, 1968, էջ 357–373:

² Տե՛ս Ամուրեան Ա., *Հայ դատ, հայ ժողովրդի սպառնալուծական ճիգերը*, Թեհրան, 1977, էջ 68:

Աքիսարում տեղի ունեցած ջարդի ժամանակ սպանվեցին հայ առևտրականները, թալանվեցին հայերին պատկանող շուրջ 200 խանութների մեծամասնությունը: Հանցագործները Բոսնիայից, Բուլղարիայից և Ռումելիայից գաղթած ու շրջանում բնակեցված թուրքեր էին: Նրանց գործողությունները ղեկավարվում և քաջալերվում էին տեղի իշխանությունների, ոստիկանների և զինվորների կողմից: Դեպքերի կապակցությամբ սուլթանական կառավարությունը շրջաբերական էր հղել արտասահմանյան երկրներում գործող իր բոլոր ներկայացուցչություններին, ուր փաստերն ամբողջովին խեղաթյուրված էին ի վնաս հայերի, որոնք իբր հարձակում են գործել մահմեդականների վրա¹:

1895 թ. հոկտեմբերի 7-ին հայերի կոտորած սկսվեց Դերջանի գավառում, որի ժամանակ հիմնականում կենդանի են մնում նրանք, ովքեր համաձայնում են կրոնափոխ լինել: Երկու օր անց Երզնկայում տեղի ունեցած կոտորածի ընթացքում քաղաքը կողոպտվում է, ավերվում են հայկական եկեղեցիները: Տեղական իշխանությունների կողմից բանտ են նետվում և սպանվում քաղաքի շուրջ 70 ականավոր հայեր:

Հոկտեմբերի 10-ին Քղիի գավառուսկում սկսված ջարդին զոհ դարձան հազարից ավելի հայեր, ավերվեցին բազմաթիվ գյուղեր և շուրջ 25 վանք ու եկեղեցի: Նույն օրերին կոտորածների զոհ են դառնում նաև Բիթլիսի նահանգի 102 գյուղերի հայ բնակիչները: Հայերի մի մասը կարողացավ փախչել մոտակա լեռները, սակայն մահացավ սովից և ցրտից²:

Հոկտեմբերի 16-ին կանոնավոր բանակն ու ամբոխը կողոպտում, ավերում ու հրկիզում են Ուրֆայի հայերի շարժական ու անշ-

¹ FO. 424/184. No. 153, p. 108.

² *Геноцид армян в Османской империи. Сборник документов и материалов. Сборник документов и материалов. Под редакцией проф. Персисяна М.Г., Е., 1983. с. 89-90.*

արժ գույքը: Իշխանությունները զենք էին բաժանում խաժամուժին և կոչ անում կոտորել հայերին ու զավթել նրանց ունեցվածքը: Հիմնականում բնակված լինելով քաղաքի մեկ թաղամասում, հայերը կարողացան դիմադրություն կազմակերպել և ետ մղել հարձակվողներին: Իշխանությունները հրաման արձակեցին պաշարել հայկական թաղամասը և օգտագործել թնդանորթներ, սակայն դա էլ նրանց չօգնեց: Պաշարումը շարունակվում է հիսուն օր, որից հետո իշխանությունները ձևականորեն վերացնում են այն՝ կարգադրելով անցնել խաղաղ աշխատանքի¹: Դրանից հետո անակնկալ ձևով դեկտեմբերի 16-ին երեք հազար զինվոր և 1500 համիդետական է ուղարկվում Ուրֆայի հայկական թաղամաս՝ և կոտորվում է ութ հազարից ավելի հայ²:

Շապին Գարահիսարում հայերի կոտորածը սկսվեց հոկտեմբերի 16-ին: Հայերի հերոսական դիմադրությունը կոտորելուց հետո բնակչությունը ենթարկվեց կոտորածի, նրանց ունեցվածքը կողոպտվեց, իսկ տները ավերվեցին: Զոհվածների թիվը քաղաքում հասավ երկու, իսկ շրջակա 30 գյուղերում՝ երեք հազարի:

1895 թ. հոկտեմբերի 18-ին Կարինում (Էրզրում) զոհվում է 400 հայ, կողոպտվում է 1500 խանութ: Կարնո դաշտի հայկական գյուղերից 40-ը ավերվում է, իսկ երեքի բնակչությունը բռնի կերպով մահմեդականացվում է, կողոպտվում է Հասան Կալեի վանքը և 20 եկեղեցի, սպանվում է 1500 հայ³:

Հոկտեմբերի 21-ին կոտորածներ սկսվեցին նաև Մալաթիայում, որտեղ, ինչպես շատ քաղաքներում, մոլեռանդ ամբոխին նախօրոք զենք էր բաժանվել: Մալաթիայում հայերի ջարդն ու թալանը շարունակվեց նաև նոյեմբերի 4-9-ը: Ինքնապաշտպանական

¹ Տե՛ս *Геноцид армян в Османской империи*, էջ 90:

² «Արաքս», Գիրք Բ, 1894–1895, Ս. Պետերբուրգ, 1897, էջ 135–136:

³ Տե՛ս *Геноцид армян в Османской империи*, էջ 83–84:

մարտերի և կոտորածների արդյունքում Մալաթիայում զոհվեց երեք հազարից ավելի մարդ, շուրջ հազար տուն այրվեց ¹: Հոկտեմբերի 25-ին կոտորածներ են տեղի ունենում միաժամանակ Բիթլիսում և Գյումուշխանեում: Զգալի վնասներ են կրում շրջակա հայ գյուղերը, որոնց բնակչության մի մասին տեղական իշխանությունները ստիպում են կրոնափոխ լինել:

Հոկտեմբերի 26-ին մեծ ավերածությունների են ենթարկվում Խարբերդը և շրջակա 55 գյուղերը, ավերվում և կողոպտվում են գրեթե բոլոր հայկական եկեղեցիներն ու դպրոցները²: Հոկտեմբերի 27-ին սկսում է Բաբերդի հայ բնակչության ջարդը շրջակա գյուղերում իրագործված կոտորածից ու թալանից անմիջապես հետո: Լուր ստանալով գյուղերում տիրող իրավիճակի մասին, քաղաքի հայերը փակում են իրենց խանութները, սակայն Երզնկայից ժամանած զինվորները ստիպում են նրանց բացել գործատեղերը, որից անմիջապես հետո սկսվում է ջարդն ու թալանը: Այն տևում է ութ ժամ, մոլեռանդ ամբոխին աջակցում էին զինվորները: Արդյունքում զոհվում է մի քանի հարյուր մարդ, թալանվում և պղծվում են քաղաքի հայկական եկեղեցիները:

Նոյեմբերի 1-3-ը կոտորածներ տեղի ունեցան Դիարբեքիրում, որոնց արդյունքում զոհվեց շուրջ երկու հազար հոգի: Դիարբեքիրի նահանգում ավերվեց 119 հայկական գյուղ՝ 6 հազար ընտանիքով: Սպանված և անհայտ կորած բնակիչների թիվը հասավ 30 հազարի³:

Նոյեմբերի 3-ին կոտորածներ սկսվեցին Մարզվանում: Երբ հայերը բացեցին խանութները և սկսեցին առևտուրը, զինված ամբոխը, զինվորներն ու մոտակա գյուղերից եկած ավազակախմբերը

¹ Հայ ժողովրդի պատմություն, Հ. 6, Ե., 1981, էջ 269:

² «Արաբս», Գիլդ Բ, 1894—1895, Ս. Պետերբուրգ, 1897, էջ 140:

³ «Արարատ», 1896, մայիս, էջ 95, 122:

շարժվեցին դեպի շուկա, կողոպտեցին ու ոչնչացրին հայերի շուրջ 1500 խանութներ: Թալանի ժամանակ հույների խանութները չէին տուժել: Այնուհետև ամբոխը հարձակվեց հայկական թաղամասերի վրա, բայց բնակչությունը վճռական դիմադրությամբ ետ մղեց նրանց: Այդ օրը սպանվեց 100 և վիրավորվեց 500 հոգի: Հայկական թաղամասերը երկար ժամանակ մնացին պաշարված, շատերը մահանում էին քաղցից և ջրի պակասությունից¹:

Չնայած եվրոպական տերությունների բողոքներին՝ կոտորածները չէին դադարում, քանի որ դրանք չէին զուգակցվում այդ երկրների կոնկրետ գործողություններով: Վերջապես նոյեմբերի 11-ին մեծ տերությունների դիվանագիտական ներկայացուցիչների հերթական հանդիպման ընթացքում Ռուսաստանի դեսպանի առաջարկով տերությունները համաձայնվում են ռազմանավեր մտցնել նեղուցներ, որոնց առկայությունը Կ. Պոլսում, նրանց կարծիքով, կարող էր ազդեցություն ունենալ սուլթանական կառավարության վրա և կանխել ճգնաժամի հետագա խորացումը: Աբդուլ Համիդն, ի վերջո, ստիպված էր թույլ տալ, որ տերությունների ռազմանավերը մուտք գործեն Կ. Պոլիս, և դեկտեմբերի 12-16-ը Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի, Ռուսաստանի, Իտալիայի և Ավստրո-Հունգարիայի ռազմանավերը հերթով մտնում են Դարդանել:

1896 թ. գարնան և ամռան ամիսների ընթացքում Օսմանյան կայսրությունում տիրում էր համեմատական անդորր, սակայն դա ժամանակավոր էր, քանզի իրականում այդպես էլ ոչինչ չփոխվեց, սուլթանական կառավարությունը նույնիսկ չէր էլ պատրաստվում բարենորոգումներ իրագործել արևելյան շրջաններում: Սուլթանական կառավարությունը հաջողությամբ մշակեց և իրականացրեց հայերին կոտորելու մի ամբողջ համակարգ այն շրջաններում, որտեղ նրանք կազմում էին բնակչության զգալի տոկոս:

¹ *Геноцид армян в Османской империи*, с. 79–80.

4. Պոլսում հայերի կոտորածը դադարեցնելու՝ դեսպանությունների փորձերը գլխավորում էր Ռուսաստանի դեսպան Նելիդովը, որը չէր բավարարվում բողոքի անարդյունավետ հայտագրերով: Նա նախազգուշացրել էր սուլթանին, որ, եթե կոտորածը չդադարեցվի, ինքը հրամայելու է ռուսական նավերին կրակել Բոյուկդերեի վրա: Ռուս դեսպանի վճռական կեցվածքը հարկադրեց սուլթանին ցրվելու հրաման տալ վայրենի խաժամուժին¹: 4. Պոլսում տեղի ունենեցած իրադարձությունները ընդամենը մի դրվագ էին Օսմանյան կայսրության հայ բնակչության ջարդերի շղթայում, որոնց միջոցով նպատակ էր հետապնդվում թուրքական տարբերակով «լուծել» Հայկական հարցը՝ բնաջնջելով հայերին ոչ միայն իրենց պատմական հայրենիքի՝ Արևմտյան Հայաստանի տարածքում, այլև ամբողջ երկրում:

1894–1896 թթ. ընթացքում կոտորված հայերի թիվը հասավ 300 հազարի, կոտորածները կրում էին համատարած, կանխամտածված և կազմակերպված բնույթ, նրանց իրականացնողներն էին ինչպես սուլթանի կողմից հատուկ ստեղծված «համիդե» գնդերի ու մուլեռանդ մահմեդական բնակչության, այնպես էլ ժանդարմերիայի, որոշ դեպքերում՝ նաև օսմանյան բանակի ստորաբաժանումների կողմից:

Այսպիսով, Արևմտյան Հայաստանում և Օսմանյան կայսրության այլ տարածքներում հայ բնակչության զանգվածային կոտորածներով ու բռնի իսլամացմամբ Աբդուլ Համիդի կողմից դրվեցին հայերին ցեղասպանելու թուրքական պետական քաղաքականության հիմքերը, որն Առաջին աշխարհամարտի տարիներին ավելի կատարելագործված ձևով շարունակվեց երիտթուրքերի, իսկ այնուհետև՝ նաև քեմալականների կողմից:

¹ Grenville J.A.S., *Lord Salisbury and Foreign Policy*, London, 1964, pp. 75–76.

1.2. 1909 թ. Կիլիկիայի հայության կոտորածները

1908 թ. գինձորական հեղաշրջման միջոցով երիտթուրքերի իշխանության գալուց հետո թվում էր, թե եվրոպական ուսումնական հաստատություններում կրթված նոր թուրք իշխանավորները կկատարեն քրիստոնյա ժողովուրդների իրավունքները մահմեդականների իրավունքներին հավասարեցնելու՝ իրենց տված խոստումները և կպահպանեն վերահաստատված սահմանադրության պահանջները: Սակայն սահմանադրության վերահռչակումից մեկ տարի չանցած, 1909 թ. ապրիլին, տեղի ունեցավ Կիլիկիայի հայության կոտորածը, որը լիովին բացահայտեց թուրքական հին ու նոր՝ «սահմանադրական» վարչակարգերի վարած քաղաքականության նույնականությունն ու ժառանգականությունը:

Կիլիկիահայության կոտորածների գլխավոր պատճառներից մեկը Կիլիկիայից հեռացած հայ գաղթական գյուղացիների մի մասի վերադարձն էր: Համիդյան զանգվածային ջարդերի ժամանակ և դրան հաջորդած տարիներին Արևմտյան Հայաստանի և Հայկական Կիլիկիայի հարյուրավոր գյուղեր դատարկվել էին և դարձել թուրքերի, քրդերի և չերքեզների սեփականություն: Եվ ահա 10-12 տարի առաջ իրենց բնակավայրերից քշված կիլիկիահայերից շատերը հեղաշրջումից հետո, իրավունք ստանալով, սկսել էին վերադառնալ և իրենց գյուղերում վերաբնակվելու թույլտվություն պահանջել: Հայերի ունեցվածքը զավթած հատկապես քրդերի շրջանում ծայր առած դժգոհության ալիքը իշխանություններն ուղղեցին հայ ներգաղթողների և ընդհանրապես հայերի դեմ: Կիլիկիայում թուրք և քուրդ վերնախավը հայերի նկատմամբ լցվել էին ատելության և վրեժխնդրությամբ: Թուրքական կառավարությունը հանգել էր այն եզրակացության, որ Կիլիկիայում հայերի առաջընթացը կանգնեցնելու համար մի միջոց կա միայն՝ նրանց ոչնչացնել՝

ջարդն սկսելով Ադանայից, որտեղ հայերը առաջատար դիրք էին գրավում ինչպես առևտրում, այնպես էլ ձեռնարկատիրության ու գյուղատնտեսության ոլորտներում¹:

1909 թ. ապրիլի 1-ին գինված խուժանը Ադանայի վալի Մեհմեդ Զևադ բեյի ցուցումով խուժեց քաղաքի հայկական թաղերը: Զևադ բեյն իր ստորադրյալ գավառական պաշտոնյաներին հրահանգներ էր տալիս, որ նահանգում սկսված կոտորածների ժամանակ պետք է պաշտպանել միայն օտարահպատակներին, իսկ տեղի քրիստոնյաների նկատմամբ լինել անողորք, ջարդերի ընթացքում ամեն կերպ խրախուսել «կտրիճներին»: Կոտորածի նախօրյակին մահմեդական բնակչությանը բաժանվել էր զենք և բանտերից ազատվել էին ոճրագործներ: Փոքրաթիվ հայ տղամարդիկ, քաղաքի կարևոր կետերում դիրքեր գրավեցին և պատրաստվեցին վճռական կռվի 30 հազարից ավելի գինված ամբոխի դեմ²: Այդ դիմադրության շնորհիվ էր, որ Ադանայի հայության մի մասը փրկվեց լիակատար ոչնչացումից:

Երեք օր տևած ջարդերից հետո Զևադ բեյի նախագահությամբ տեղի ունեցավ թուրք և հայ երևելիների հանդիպում, որի ընթացքում հետևյալ պայմաններով հաշտություն կնքվեց.

1. երկու կողմերն անմիջապես դադարեցնում են կրակը,
2. հայերը պարտավոր էին երեք օրվա ընթացքում լիովին զինաթափվել և զենքը հանձնել իշխանությանը,

3. քաղաքի պաշտպանությունը հանձնվում էր նոր եկած զորքին, որը պետք է շրջիկ պահակներ կարգեր թե՛ հայկական, թե՛ թուրքական բոլոր թաղերում³: Ստորագրվում է «հաշտության պայմանագիր», որով վերջ է դրվում ապրիլի 1-ին սկսված կոտորածին:

¹ Սիմոնյան Հ., *Հայերի զանգվածային կոտորածները Կիլիկիայում (1909 թ. ապրիլ)*, Ե., 2009, էջ 33–36:

² Նույն տեղում, էջ 55–57:

³ Նույն տեղում, էջ 61–62:

Չնայած դրան՝ ապրիլի 12-ին սկսվեց Ադանայի քրիստոնյաների երկրորդ ջարդը, երբ երիտթուրքական զորքերը հայտնվեցին Ադանայում՝ իբր կարգուկանոնը վերականգնելու պատրվակով: Ապրիլի 12-ից 14-ը տևած ջարդերն իրենց դաժանությամբ գնահատանքին նախորդին: Կիլիկիայի ջարդերին զոհ գնաց շուրջ 30 հազար հայ, որից ավելի քան 20 հազարը՝ Ադանայի նահանգում¹, նյութական ընդհանուր վնասը կազմում էր 80 մլն դոլար²:

Կիլիկիայի հայության ջարդերը հանդիսացան արդուլիամիդյան քաղաքականության շարունակությունը և գալիք մեծ ոճրագործության սկիզբը:

¹ Տե՛ս Թովուգյան Հ., Սիրիացի և Լիբանանի հայկական գաղթաօջախների պատմություն (1841–1946), Ե., 1986, էջ 99:

² Ղազարեան Հ., Ցեղասպան թուրքը, Պլյուրոթ, 1968, էջ 173:

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

ՀԱՅՈՑ ՄԵԾ ԵՂԵՌՆԸ ԵՎ ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆԱԿԱՆ ՄԱՐՏԵՐԸ

2.1. Հայերի զանգվածային բնաջնջման երիտթուրքերի ծրագիրը և ցեղասպան քաղաքականության նախապատրաստումը

Երիտթուրքական «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցությունը, անցնելով իշխանության գլուխ, ամրագրեց պանթուրքիզմի՝ ազգայնամոլ քաղաքականությունը: Այն ուղղված էր կայսրության ոչ թուրք ժողովուրդների, առաջին հերթին՝ հայերի դեմ: Հայաստանը և հայերը խոչընդոտ էին հանդիսանում «Մեծ Թուրան»^{*} երևակայական պետության ստեղծման համար:

Օգտագործելով պատերազմական իրադրությունը՝ երիտթուրքերը հնարավորություն էին ստանում իրականացնել արևմտահայերի ոչնչացման ծրագիրը: Միաժամանակ իշխանությունները ձգտում էին տիրել հայերի ունեցվածքին, վերացնել իրենց համար անցանկալի տնտեսական մրցակիցներին:

* Պանթուրքիզմի գաղափարախոսության համաձայն, Օսմանյան կայսրության տարածքներում բնակվող տարբեր կրոնների ու ազգությունների ժողովուրդներից պետք է ստեղծվեր միաստորյա թուրքական բնակչություն, ինչը ենթադրում էր բոլոր ոչ թուրք ժողովուրդների թուրքացում կամ ոչնչացում:

«Մեծ Թուրանի» ստեղծումը երիտթուրքերի պանթուրքիզմի գաղափարախոսության արտաքին ուղղության՝ թուրանիզմի կարևորագույն դրույթն էր, որը ենթադրում էր Օսմանյան կայսրությանը թուրքախոս բնակչություն ունեցող տարածքների միավորումով ստեղծել մեծ համաթուրքական պետության: Երիտթուրքերի նրազած «Մեծ Թուրանի» սահմանները հյուսիսում տարածվելու էին մինչև Ուրալ, իսկ արևելքում՝ Ալթայ, ներառյալ Անդրկովկասի, Հյուսիսային Կովկասի, Դրինի, Պովոլժիեի, Միջին Ասիայի և այլ տարածքներ:

Հայերի ոչնչացման ծրագրի հեղինակներն ու իրագործողներն էին՝ ներքին գործերի նախարար, հետագայում մեծ վեզիր Թալեաթը, ռազմական նախարար Էնվերը, ծովային նախարար և Պաղեստինյան ճակատի հրամանատար Ջեմալը, ֆինանսների նախարար Ջավիդը, երիտթուրքական կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի անդամներ, մասնագիտությամբ բժիշկներ Բեհաէդդին Շաքիրը, Նազըմը ու ուրիշներ¹:

Հայերի զանգվածային բնաջնջման երիտթուրքական ծրագիրն առաջին անգամ քննարկվել է դեռևս 1911 թ. սեպտեմբերի 29-ից հոկտեմբերի 9-ը կայացած «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության IV համագումարի նիստերի ընթացքում: Համագումարի փակ նիստում հավանության արժանացավ Օսմանյան կայսրության ոչ թուրք ժողովուրդների, առաջին հերթին՝ հայերի և հույների բռնի թուրքացման ծրագիրը, որով, ի թիվս այլ միջոցների նախատեսվում էր նաև այդ բնակչության տեղահանությունը և բնաջնջումը ճանապարհին կամ վերաբնակեցման վայրերում²: Մինչ այդ, հաշվի առնելով 1909 թ. կիլիկիահայության կոտորածներից հետո քրիստոնյաների շրջանում երիտթուրքերի նկատմամբ վստահության կտրուկ նվազումը, համագումարը կենտրոնական կոմիտեին հանձնարարում էր այդ ժողովուրդների շրջանում զգոնության թուլացման և կուսակցության նկատմամբ վստահության վերականգնման ուղղությամբ քայլեր ձեռնարկել: Միջանկյալ ծրագրի համաձայն, թուրքերենին տիրապետող որոշ քրիստոնյաներ նահանգային իշխանության մարմիններում պետք է նշանակվեին երկրորդական նշանակության պաշտոնների, քրիստոնյա երեխաները կառավարության հաշվին պետք է ընդունվեին թուրքական դպրոցներ,

¹ Տե՛ս Հայերի ցեղասպանությունը ըստ երիտթուրքերի դատաւարության փաստաթղթերի, առաջաբանը, թարգմ. և ծանոթագր. Ա.Հ. Փափազյանի, Ե., 1988, էջ 14-18:

² Авакян А., Геноцид 1915 г. Механизмы принятия и исполнения решений, Е., 1999, с. 15-16.

քրիստոնյաների զինաթափումն առժամանակ պետք է դադարեցվեր, սակայն զուգահեռաբար պետք է զինվեր մահմեդական բնակչությունը, քրիստոնյաներով բնակեցված տարածքներում մահմեդականների վերաբնակեցման քաղաքականությունը պետք է դադարեցվեր, չխոչընդոտելով, որ այդ վերաբնակիչներն իրենց միջոցների հաշվին տեղափոխվեին նշված տարածքներ¹:

Հայերի բնաջնջման ծրագիրն իրագործելու նպատակով երիտթուրքերը դեռ Առաջին աշխարհամարտից առաջ ստեղծեցին մի մարմին՝ «Հատուկ կազմակերպություն», որը կոչված էր ինչպես համակարգելու ժանդարմերիայի և բանակային ստորաբաժանումների գործողությունները հայերի բնաջնջման գործում, այնպես էլ անմիջական մասնակցություն ունենալու դրանում: Սկզբնական շրջանում «Հատուկ կազմակերպության» անդամները հավաքագրվում էին երիտթուրքական կուսակցության շարքերից և կազմում էին 10.000 հոգի, սակայն հետագայում քրդերի և բանտերից ազատ արձակված հանցագործների հաշվին կազմակերպության անդամների թիվը հասցվեց 30.000-ի²: «Հատուկ կազմակերպության» արևելյան բաժանմունքի ղեկավարումը, որը պատասխանատու էր Արևմտյան Հայաստանի վեց նահանգների հայության բնաջնջման համար, վստահված էր «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության կենտկոմի անդամ Բեհաեդդին Շաքիրին, իսկ կազմակերպության ընդհանուր ղեկավարումն իրականացվում էր ներքին գործերի նախարար Թալեաթ փաշայի կողմից³:

Այսպիսով, Առաջին աշխարհամարտից առաջ երիտթուրքական իշխանությունների կողմից արդեն կայացվել էր հայերին բնա-

¹ Авакян А., *Геноцид 1915 г. Механизмы принятия и исполнения решений*, էջ 17:

² Նույն տեղում, էջ 28:

³ Նույն տեղում, էջ 76–78:

ջնջելու որոշումը, մշակվել էր համապատասխան ծրագիր և ստեղծվել էին այն իրագործելու մեխանիզմները:

1915 թ. հունվարի կեսերին Թալեաթի նախագահությամբ և երիտթուրք պարագլուխներ Նազըմի, Բեհաեդդին Շաքիրի, Էնվերի, Ջավիդի, Հասան Ֆեհմիի և մյուսների մասնակցությամբ հրավիրվում է գաղտնի խորհրդակցություն, որի ընթացքում վերահաստատվում է հայերին բնաջնջելու ծրագիրը: Հանդիպման ժամանակ, որպես «10 պատվիրաններ», ընդունվում են հետևյալ հայտնի որոշումները՝ հայերին հեռացնել բոլոր պետական պաշտոններից, փակել բոլոր հայկական միությունները, սպանել բանակում գտնվող բոլոր հայերին, բռնագրավել հայերի մոտ եղած զենքերը, ոչնչացնել մինչև 50 տարեկան բոլոր տղամարդկանց, հոգևորականներին և ուսուցիչներին, իսկ աղջիկներին և երեխաներին կրոնափոխել, մահմեդական բնակչությանը հրահրել հայերին կոտորելու, տեղահանել բոլոր նրանց ընտանիքներին, ում կհաջողվի փրկվել: Սույն հրահանգները պետք է պահվեին հույժ գաղտնի, իսկ նշված գործողություններն ամենուրեք պետք է սկսվեին միաժամանակ՝ հնարավորություն չընձեռելով հայերին, որ նախապատրաստվեն պաշտպանության:

Որոշումը վերահաստատելուց ու գործողությունները հստակեցնելուց հետո երիտթուրքական իշխանություններն անմիջապես գործի անցան՝ իրագործելու հայերին բնաջնջելու իրենց հանցավոր ծրագիրը²:

¹ Dadrian V.N., *The Secret Young-Turk Ittihadist conference and the decision for the World War I Genocide of the Armenians*, "Holocaust and Genocide Studies", 1993. Vol. 7, N 2, pp. 174–175.

² Марукян А.Ц., *Проблема Геноцида армян в современной геноцидологии*, Е., 2010, с. 30.

2.2. Մեծ եղեռնի առաջին փուլը՝ հայ տղամարդկանց զորակոչն ու ոչնչացումը օսմանյան բանակում

Կայսրության հայ բնակչության բնաջնջումը դյուրացնելու նպատակով մեկուսացվում, ապա ոչնչացվում է հայ տղամարդկանց մեծ մասը: Զորահավաքի ընթացքում օսմանյան բանակ զորակոչվում են 18–45 տարեկան ավելի քան 60 հազար հայեր¹: Տարբեր ռազմաճակատներում նրանք մասնակցում են մարտական գործողությունների: Հայ զինվորներն արժանանում են թուրքական հրամանատարության դրվատանքին և նույնիսկ շնորհակալական հեռագիր է հղվում Վանի վալի Զևդեթ բեյին՝ նահանգից զորակոչված հայերի սխրագործությունների համար²:

Չնայած դրան, թուրքական գլխավոր հրամանատարության 1915 թ. փետրվարի 25-ի հրամանով արգելվում է հայ զինծառայողներին նշանակել հրամանատարական պաշտոններում³: Այս հրամանը հիմք է դառնում, որ սկսվի օսմանյան բանակում ծառայող հայ զինվորների ճնշող մեծամասնության զինաթափումը: ԱՄՆ-ի դեսպան Հենրի Մորգենթաուն նույնպես հաստատում է, որ հայ զինվորների զինաթափումը սկսվում է 1915 թ. սկզբներին⁴: Նրանց ընդգրկում են բանվորական գումարտակներում՝ իբրև թե թիկունքում ինժեներական աշխատանքներ կատարելու համար: Կան բազմաթիվ վկայություններ թուրքական բանակում ծառայող հայ զինվորների ծանր և անմարդկային պայմանների մասին⁵: Բանվո-

¹ Տե՛ս Մսիսեյան Ռ., Խուռլուկերյան Կ., *Հայերի ցեղասպանությունը տասնամյակների լույսի ներքո*, Ե., 1995, էջ 23:

² Տե՛ս Ussher C.D., Knapp G.H. *An American Physician in Turkey. A Narratives of Adventures in Peace and War*, New York, Boston, 1917, էջ 217:

³ Տե՛ս Yavuz E., *Armenian Claims in the Light of the Historical Documents*, "Turkish Review", Ankara, Spring 1986, Vol. 1, № 3, էջ 26:

⁴ Տե՛ս Morgenthau H., *Ambassador Morgenthau's Story*, N.Y., 1918, էջ 302:

⁵ Տե՛ս *Հովիցերիացիի հույսերի Յագուպ Բիւլնցլեր*. Իր հույսանալստ գործունեության 40-ամեակին առթիւ, Պեյրուր-Հալեպ, 1946, էջ 63:

րական գումարտակներում հայերին և հույներին հանձնարարվում էին առավել ծանր գործերը՝ բեռներ տեղափոխելը, ճանապարհներ և կամուրջներ կառուցելը, խրամատներ փորելը և այլն: Սնունդն անկանոն էր և անորակ, շատ դեպքերում, սովամահ չլինելու համար, նրանք ստիպված էին սնունդ գնել:

Արճեշում կայմակամի հրամանով 3 հազար զինվորների բանտարկեցին զորանոցում: Այն բանից հետո, երբ 100 հոգու դուրս բերեցին ու գնդակահարեցին, մյուսները հարձակվեցին պահակախմբի վրա և կարողացան փախչել¹:

Բոլոր գավառներից լուրեր էին ստացվում այն մասին, որ բանվորական գումարտակներում հարկադիր աշխատանք կատարող հայ տղամարդիկ սպանվում էին մահմեդական զինակիցների կողմից: Սպաների հրամանով զինվորներն և զինվորական ժանդարմները հայ տղամարդկանց 80, 100 մարդուց բաղկացած խմբերով հեռացնում էին խուլ վայրեր և գնդակահարում²:

Մեծ եղեռնի առաջին փուլում հայ տղամարդկանց օսմանյան բանակ զորակոչելով ու ոչնչացնելով, երիտթուրքական իշխանություններն այդպիսով փորձում էին հայերին զրկել ինքնապաշտպանվելու ուժից ու հնարավորությունից, որպեսզի ավելի հեշտությամբ իրականացնեն հայկական բնակավայրերում անպաշտպան մնացած բնակչության տեղահանությունն ու բնաջնջումը³: Պետք է նշել սակայն, որ հայերին, այդուհանդերձ, հաջողվեց դիմել ինքնապաշտպանության այն բնակավայրերում, որոնց բնակչությունը, կանխազգալով հայ տղամարդկանց օսմանյան բանակ տանելու՝

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 227, ց. 1, գ. 438, թ. 2:

² Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում, փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու (կազմ. Մ.Գ. Ներսիսյան, Ռ.Գ. Սահակյան, խմբ. Մ.Գ. Ներսիսյան), Ե., 1991, էջ 470:

³ Марукян А.Ա., Проблема Геноцида армян в современной геноцидологии, с. 32.

իշխանությունների իրական նպատակների մասին, հրաժարվեց զդրակոչվել:

2.3. Մեծ եղեռնի երկրորդ փուլը՝ հայ մտավորականության ոչնչացումը

Հաջորդ քայլով երիտթուրքական իշխանությունները սկսում են հայ հասարակական, քաղաքական և կրոնական գործիչների ձերբակալությունները: Հայկական նահանգներ և հայաբնակ շրջաններ են ուղարկվում «Հատուկ կազմակերպության» անդամները, որոնք պետք է ղեկավարեին տեղական իշխանությունների՝ հայերի դեմ ուղղված գործողությունները: Առաջին ձերբակալությունները տեղի են ունենում Ջեյթունում: Հալեպում Գերմանիայի հյուպատոս Վ. Ռյուսլերը 1914 թ. հոկտեմբերի 16-ի զեկուցագրում հաղորդում է, որ Ջեյթունում ձերբակալվել և դաժանորեն խոշտանգվելով սպանվել է Նազարեթ Չաուշը¹: Կալանավորվում են գյուղաքաղաքի ևս 60 և շրջակա գյուղերի 30 հայ աչքի ընկնող ներկայացուցիչներ²: Դեկտեմբերի 18-ին սպանվում է Սեբաստիայի նահանգի առաջնորդական տեղապահ Սահակ ծ. վարդապետ Օդապաշյանը³:

Նահանգապետ Ջնդեթ բեյը 1915 թ. ապրիլի սկզբներին դավադրորեն հաշվեհարդար է տեսնում Վասպուրականում մեծ հեղինակություն վայելող ՀՅԴ գործիչներ Իշխանի (Նիկոլ Պողոսյան) և Վոամյանի (Օնիկ Դերձակյան) հետ: Ջնդեթի լարած որոգայթից փրկվում է Արամ Մանուկյանը, որը դառնում է Վանի ինքնապաշտպանության ղեկավարը: Ձերբակալվում և Վանի բանտում սպան-

¹ Stü Lepsius Joh., *Deutschland und Armenien 1914–1918*. Sammlung diplomatischer Aktenstücke, Potsdam, 1919, էջ 21:

² Stü Պողոսյան Հ.Մ., *Չլյթունի պատմություն*, Ե., 1969, էջ 386:

³ Stü «Ժողովուրդ», Ղալաթիա (Կ. Պոլիս), 1918, 14/27 դեկտեմբեր:

վում են հնչակյաններ Ասոն (Տիգրան Օտյան), Աբրահամ Բրուսյանը, Արտաշես Սուխյանը և Կարապետ Տանթյանը¹:

Հայ մտավորականությանը հիմնական հարվածը հասցվում է 1915 թ. ապրիլի 24-ին և հաջորդ մի քանի օրերին Կ. Պոլսում և հայաբնակ այլ բնակավայրերում: Վաղօրոք կազմված ցուցակների համաձայն ոստիկանությունը կալանում է 800-ից ավելի², իսկ թուրքական աղբյուրի համաձայն՝ 2.345 հայերի³: Նրանց թվում էին օսմանյան խորհրդարանի պատգամավորներ Գրիգոր Զոհրապը, Վարդգես Մերենկյույանը և Վոսմյանը, բանաստեղծներ Սիամանթոն (Ատոմ Յարճանյան), Դանիել Վարուժանը, Ռուբեն Սևակը, Արտաշես Հարությունյանը, գրողներ, հրապարակախոսներ և լրագրողներ Երովսանը (Երվանդ Սրմաքեշխանյան), Ռուբեն Զարդարյանը, Սմբատ Բյուրատը, Թվկատինցին (Հովհաննես Հարությունյան), Գեղամ Բարսեղյանը, երգահան Կոմիտասը (Սողոմոն Սողոմոնյան), դերասան Ենովք Շահենը, նկարիչ Հրանտ Աստվածատրյանը, բժիշկ Նազարեթ Տաղավարյանը, գիտնականներ Տիրան Քելեքյանը, Գագիկ Օզանյանը և շատ ու շատ ուրիշներ:

Մայրաքաղաքից աքսորված հայ մտավորականների մեծամասնությունը դաժանորեն սպանվում է տարագրման ճանապարհին: Քչերին է հաջողվում գոյատևել, որոնցից էին՝ նկարիչ Արամ Անտոնյանը, հրատարակիչ Թեոդիկը, երգիծաբան Երվանդ Օտյանը և ուրիշներ: Նշանավոր երգահան Կոմիտասը բռնագաղթի ժամանակ ականատես լինելով հայության դժոխսային տառապանքներին, կորցնում է բանականությունը:

Հունիսի 15-ին Կ. Պոլսում հրապարակավ կախաղան են բարձրացվում հնչակյան կուսակցության 20 նշանավոր գործիչներ՝ Փա-

¹ Տէ՛ս Թէոդիկ, *Յուշարձան նահապետիկ մտատրուականության*, Ե., 1990, էջ 20–41:

² Տէ՛ս Սահակյան Ռ., *Խոռոչներ* Կ., նշվ. աշխ., էջ 24:

³ Տէ՛ս Beylerian A., *Les Grandes Puissances, L' Empire Ottoman et les Arméniens dans les Archives Françaises*, 1914–1918, Paris, 1983, էջ 21:

րամազը (Մատթեոս Սարգսյան), Վանիկը (Գեղամ Վանիկյան), Ռուբեն Կարապետյանը և ուրիշներ: Նրանք մահապատժի են ենթարկվում երիտթուրքական իշխանությունների կողմից ներկայացված կեղծ ամբաստանությունների հիման վրա:

Հայ մտավորականության ձերբակալման ու հետագա ոչնչացման գործընթացը միայն մայրաքաղաքով չսահմանափակվեց, այլ իրականացվեց նաև Արևմտյան Հայաստանում և կայսրության հայաբնակ այլ տարածքներում:

Ուրֆայում հայ մտավորականության սպանություններն իրականացնում են «Հատուկ կազմակերպության» անդամներ Չերքեզ Ահմեդը և Հալիլը, որոնց կողմից ձերբակալվում և սպանվում են 100-ից ավելի հայեր¹: Մայիսի 9-ին Մալաթիայում տեղի ունեցան զանգվածային ձերբակալություններ: Կալանավորվեցին առաջնորդական փոխանորդը, գավառական ժողովի անդամները, կուսակցական աչքի ընկնող ներկայացուցիչներ՝ թվով 1.300 հոգի²: Ամբողջ կայսրությունում ձերբակալված հայ մտավորականների թիվը կարճ ժամանակում հասավ 2345-ի³:

Հայ տղամարդկանց օսմանյան բանակ զորակոչելուն ու ոչնչացնելուն գլուգահեռ Մեծ եղեռնի երկրորդ փուլում հայ մտավորականներին ձերբակալելու ու ոչնչացնելու միջոցով երիտթուրքական իշխանությունները հայերին գրկեցին ազգային ընտրանուց, վախենալով, որ վերջինս կարող է ծախողել հայերին բնաջնջելու կառավարության հանցավոր ծրագիրը:

¹ St'eu Künzler J., *Im Lande des Blutes und der Tränen. Erlebnisse in Mesopotamien während des Weltkrieges*, Potsdam, 1921, էջ 28:

² St'eu ՀԱԱ. ֆ. 227, ց. 1, գ. 453, թ. 7–8:

³ St'eu Halacoglu Yu., *Die Armenien frage*, Klagenfurt-Wien-Ljubljana-Sarajevo, 2006, էջ 60:

2.4. Մեծ եղեռնի երրորդ փուլը՝ հայ բնակչության բռնի տեղահանությունն ու կոտորածները

Արևմտահայերի զանգվածային բռնագաղթն ու կոտորածը փաստորեն սկսվում է Զեյթունի հայ բնակչության տարագրությամբ: 1915 թ. մարտի 26-ից փուլ առ փուլ սկսվում է Զեյթունի և հյամանուն գավառակի հայության բռնագաղթը: Տարագրվում են 30 հազարից ավելի հայեր¹: Նրանց հետևում է Լեռնային Կիլիկիայի մյուս բնակավայրերի հայերի բռնագաղթը:

Ամբողջ կայսրությունով արդեն իսկ ընթացող հայերի զանգվածային տեղահանություններին ու կոտորածներին «օրինական» տեսք տալու նպատակով ներքին գործերի նախարար Թալեաթ փաշայի նախաձեռնությամբ երիտթուրքերի կառավարությունը 1915 թ. մայիսի 30-ին ընդունեց «Տեղահանության մասին» ժամանակավոր օրենքը²:

Խլաթի 19 հայկական գյուղերի տղամարդիկ սպանվում են թուրք և քուրդ հրոսակների կողմից: 9 հազարից ավելի կանայք ու երեխաներ թշվում են Բաղեշ, ապա Սղերդ, որտեղ բոլորին կոտորում են: Նույն բախտին են արժանանում Խնուսի 26 հայկական գյուղերի բնակիչները³:

Էրզրումի նահանգի աքսորականների մի մասը նույնիսկ տարագրման վայր չի հասնում: Նրանց շրջափակում են ամայի մի վայրում, թողնում առանց ջրի ու պարենի և դատապարտում սովամահության: Չնայած ուղեկցող թուրք ժանդարմների ներկայությանը՝ աքսորականները ենթարկվում են քրդական ելուզակախմբերի հարձակմանը: Հայերից մի քանիսն իրենք են նախահարձակ լի-

¹ Տե՛ս Պողոսյան Հ.Մ., *Չկյթունի պատմություն*, Ե., 1969, էջ 402:

² Տե՛ս Մեվլան Չաղե Ռ-իֆաթ, *Օսմանեան հեղափոխության մուսթ ծալքերը և Իթթիհատի հայաթինջ ծրագրերը*, Ե., 1990, էջ 119-120:

³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 28, ց. 1, գ. 109, թ. 101:

նում, ջարդարարներից խլում զենքը, սակայն զոհվում են անհավասար կռվում¹:

Էրզրումում իշխանությունները չեն աքսորում միայն օսմանյան բանակի համար պատվերներ կատարող մոտ 50 հայ արհեստավորների, սակայն 1916 թ. փետրվարին Էրզրումից թուրքերի նահանջի ժամանակ այդ արհեստավորները նույնպես սպանվում են²:

Վան քաղաքում և նահանգում ոճիրներ գործելուց հետո Ջևհերբեյն իրականացնում է Բիթլիսի 15 հազար հայության ջարդը³: Ահավոր վայրագություններ և զանգվածային սպանություններ են տեղի ունենում Մուշում և համանուն դաշտի հայկական գյուղերում:

Սեբաստիայի նահանգում սկսվում է հայերի տեղահանությունը, Դենդիլ հայկական գյուղի բնակիչները վճռում են չենթարկվել: Նրանք բարձրանում են մոտակա լեռը և դիրքեր գրավում: Այստեղ ժամանած թուրքական կանոնավոր բանակի ստորաբաժանումները մոտ վեց շաբաթ ապարդյուն գրոհում են: Նույնիսկ հրետանին չի կարողանում կոտրել հայերի դիմադրությունը: Միայն այն բանից հետո, երբ փակվում է դեպի ինքնապաշտպանները հոսող ջրի ճանապարհը, հայերը հարկադրված են լինում տեղի տալ, և դիմադրությունը ճնշվում է⁴:

Հարազատ բնակավայրից մի քանի կիլոմետր հեռանալուց հետո հայերի մոտ եղած թանկարժեք իրերն ու դրամն անմիջապես կողոպտվում էր քարավանն ուղեկցող ժանդարմների կողմից: Հայերի տների, խանութների, արհեստանոցների շարժական գույքն էլ նրանց հեռանալուց հետո թալանվում էր տեղի մահմեդական բնակչության կողմից, իսկ անշարժ գույքը, որն իբրև ի պահ էր

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 138, թ. 1:

² Տե՛ս նույն տեղում, գ. 56, թ. 38:

³ Տե՛ս *Геноцид армян в Османской империи*. Էջ 498:

⁴ Տե՛ս Գալուստյան Կ., Գաբիկեան Մ., *Ազ-Տադի քառամյալ գոյամարտը*, Մարսկյ, 1932, էջ 35:

հանձնվում իշխանություններին, գործնականում բռնազավթվում էր թուրքական պետության կողմից¹:

Հայ աքսորականների քարավանների տեղահանության երթուղիներն ընտրված էին այնպես, որ նրանք անցնեին թշնամաբար տրամադրված մահմեդականներով բնակեցված բնակավայրերով: Հենց այդ բնակավայրերի մոտ էլ գիշերային կանգառներ էին արվում, ինչից հետո մահմեդականներին հարձակման ազդանշան էր տրվում, որոնք հարձակվում էին հայերի վրա՝ նրանց ենթարկելով սպանդի, բռնությունների ու թալանի: Հայերի քարավանները ուղեկցող և նրանց անվտանգությունն իբր թե ապահովող ժանդարմները լավագույն դեպքում հանգիստ հետևում էին, իսկ երբեմն էլ միանում էին հարձակվողներին, քանզի նրանց առջև իրականում խնդիր էր դրված ոչ թե պաշտպանել, այլ ոչնչացնել տեղահանվողներին²:

Կայսրության մի շարք հարավային քաղաքներ, ինչպես Դամասկոսը, ուր հասնում էին հայերի «մահվան քարավանների» վերջին մնացորդները, վերածվել էին ստրկավաճառական շուկաների, որտեղ իրականացվում էր հայ կանանց ու աղջիկների բռնի վաճառքը մահմեդականներին³:

Մեծ եղեռնի երրորդ փուլում տեղահանության անվան տակ իրականացվում էր հարազատ բնօրրանից հայ բնակչությանը դեպի օտար, թշնամական միջավայր բռնագաղթեցնելու և այնտեղ նրա զանգվածային բնաջնջման գործընթացը: Դրան զուգահեռ իշխանություններն ու տեղի մահմեդական բնակչությունը յուրացնում էին տեղահանված հայերի շարժական և անշարժ գույքը:

¹ Աստույան Ա., *Դարի Կոտորուտոր. Հայերի ունեզրկումը Օսմանյան կայսրությունում 1914–1923 թթ.*, Ե., 2013, էջ 36–37:

² Авакян А., *Геноцид 1915 г. Механизмы принятия и исполнения решений*, с. 91.

³ Sliu Beylerian A., նշվ. աշխ., էջ 206:

2.5. Մեծ եղեռնի չորրորդ փուլը՝ ողջ մնացած հայության ոչնչացումը Սիրիայի և Միջագետքի համակենտրոնացման ճամբարներում

Երիտթուրքական կառավարության հրամանի համաձայն՝ հայ տարագիրների «մահվան քարավանները» քշվում էին դեպի Միջագետքի և Սիրիայի՝ Ռաս-ուլ-Այնի, Դեյր էլ-Զորի, Մեսքենեի, Ինթիլի, Ռաբբայի և այլ համակենտրոնացման ճամբարներ:

Երիտթուրքերի հայաջինջ քաղաքականությունը այս ճամբարներում պետք է ավարտեր բնությունը: Այս անապատները թուրքական իշխանությունների կողմից պատահական չէին ընտրված: Ականատեսների վկայությամբ հրաշքով ողջ մնացած հայերն այստեղ դանդաղ և տանջալից մահանում էին շիկացած ավազուտներում՝ առանց սննդի և ջրի, համաճարակային հիվանդությունների պայմաններում¹:

Դեյր էլ-Զորի ճամբարը առավելագույն թվով հայերի կյանք խլեց: Հալեպում ամերիկյան հյուպատոս Ջեքսոնի հաշվարկներով, այստեղ իրենց մահկանացուն կնքեցին շուրջ 300 հազար հայեր²: Հայ նահատակների քանակով երկրորդը Ռաս-ուլ-Այնի ճամբարն էր, որտեղ ոչնչացվեց մոտ 70.000 մարդ, երրորդը՝ Մեսքենեն էր; որտեղ նահատակվեց շուրջ 55.000 հայ, հաջորդը՝ Ինթիլին էր, որտեղ սպանվեց 40–50 000 հոգի³:

Սակայն հայերի ոչնչացման այս տեմպերը չէին գոհացնում երիտթուրքերին. նրանց հարկավոր էր մինչև պատերազմի վերջը ավարտին հասցնել իրենց հանցավոր քաղաքականությունը և Միջագետքի անապատներում թաքցնել դրա հետքերը: Տեղեկանալով,

¹ Гамелен А., Брон Ж.-М. Восстановленная память, Е., 1995, с. 34.

² Տե՛ս Սահակյան Ռ., Խուռավերդյան Կ., նշվ. աշխ., էջ 29–30:

³ Авакян А., Геноцид 1915г. Механизмы принятия и исполнения решений, с. 94–95.

որ աքսորավայրերում ողջ են մնացել հայ տարագիրներ, օսմանյան կառավարության հրամանով տեղի մահմեդական բնակչությունից սկսեցին կազմավորվել հասուկ ջոկատներ, որոնց վստահվեց նշված ճամբարներում դեռևս ողջ մնացած հայերի ոչնչացման գործը¹։ Հասուկ ուշադրություն էր դարձվում այն հանգամանքին, որ ճամբարներ հասնող հայերի թիվը չգերազանցի այդ տարածքներում բնակվող մահմեդականների ընդհանուր թվի 10 տոկոսը։ Երբ այդ շեմը գերազանցվում էր, հրահանգ էր տրվում առժամանակ դադարեցնել հայ տարագիրների հոսքը մոլյալ ճամբար, որպեսզի տեղի մահմեդականներից կազմավորված ջոկատները այդ ընթացքում հասցնեին ոչնչացնել նախորդ քարավաններով տեղ հասած հայ տարագիրներին։

2.6. Վանի հերոսական ինքնապաշտպանությունը

Թուրքական իշխանություններին, սակայն, ոչ բոլոր բնակավայրերում հաջողվեց անխափան իրագործել հայերին բնաջնջելու իրենց հրեշավոր ծրագիրը։ Արևմտյան Հայաստանում և Փոքր Ասիայի հայաբնակ մի շարք վայրերում հայ բնակչությունը հերոսական դիմադրություն ցույց տվեց թուրք և քուրդ ջարդարարներին։ Առաջին կազմակերպված ինքնապաշտպանական կոփվները տեղի ունեցան Վանի նահանգի հայկական բնակավայրերում։

Առավել ծանր մարտեր էին տեղի ունենում Վան քաղաքում։ 1914 թ. սկզբներին Վանում բնակիչների թիվը հասնում էր 41 հազարի, որից 23 հազարը հայ, իսկ 18 հազարը՝ մահմեդական։ Քաղաքի հայությունը բնակվում էր Այգեստան (20 հազար հոգի) և Քաղաքամեջ (2500 հոգի) թաղամասերում։ Նրանք գտնվում էին միմ-

¹ Авакян А., *Геноцид 1915г. Механизмы принятия и исполнения решений*, էջ 93։

յանցից 5–6 կմ հեռավորության վրա: Այդ միջանկյալ տարածքում ապրում էին հիմնականում թուրքեր¹:

Նահանգում տիրող վիճակը, Վոսմյանի և Իշխանի սպանությունները հարկադրում են հայությանն ուղիներ փնտրել՝ ջարդից փրկվելու համար: 1915 թ. ապրիլի 5-ին Այգեստանում կազմվում է «Վանի հայ ինքնապաշտպանության գինվորական մարմին»: Նրա կազմում սկզբնապես մտան նախկին արմենական, սահմանադիր ռամկավար Արմենակ Եկարյանը և դաշնակցականներ Կայծակ Առաքելն (Տիգրան Աբաջյան) ու Գրիգոր Բուլարացին (Գրիգոր Կյոզեյան), իսկ հետագայում Զինվորական մարմնի կազմում ընդգրկվեցին անկուսակցական Փանոս Թերլեմեզյանը և դաշնակցական Արամ Մանուկյանը²: Ժամանակակիցները, ինչպես նաև հակառակորդը, Վանի ինքնապաշտպանության գլխավոր կազմակերպիչը և ոգին համարում էին Արամ Մանուկյանին³:

Այգեստանը բաժանվում է յոթ պաշտպանական շրջանների՝ 79 դիրքերով և 1053 մարտիկներով, իսկ թուրքական ուժերի թիվը հասնում է 12 հազարի: Հակառակորդն ուներ նաև մի քանի տասնյակ թնդանոթներ: Հետագայում էրզրումից ուղարկվեց ևս երկու գումարտակ զորք և չորս լեռնային թնդանոթ⁴:

Վանի ինքնապաշտպանությունը սկսվում է ապրիլի 7-ի վաղ առավոտյան: Թուրքական հրետանին սկսում է ռմբակոծել Այգեստանը: Հակառակորդը մի շարք շրջաններում հարձակումներ է ձեռնարկում, սակայն զգալի կորուստներ կրելով՝ նահանջում է: Հայ մարտիկների կազմակերպած հակահարվածի հետևանքով թուրքերի շրջանում խուճապ է առաջանում:

¹ Տե՛ս Ա-Դօ, *Մեծ դեպքերը Վասպուրականում 1914–1915 թվականներին*, Ե., 1917, էջ 222:

² Տե՛ս Յուշեր Արմենակ Եկարյանի, Գահիրե, 1947, էջ 192:

³ Տե՛ս *Геноцид армян в Османской империи*, էջ 288:

⁴ Տե՛ս Lepsius Joh., *Deutschland und Armenien*, էջ 484:

Խզվում է կապը քաղաքի հայերով բնակեցված երկու թաղամասերի՝ Այգեստանի և Քաղաքամեջի միջև։ Քաղաքամեջում նույնպես ստեղծվում է Զինվորական մարմին, որը թաղամասը բաժանում է պաշտպանական չորս շրջանների՝ 25 դիրքերով։ Ապրիլի 7-ին հակառակորդի առաջին հարձակումը հետ է շարտվում։ Առաջին օրվա կռիվների ընթացքում հակառակորդն ունեցավ 60-70 սպանված և մոտ 80 վիրավոր¹։

Ապրիլի 21-ի երեկոյան Ջևդեթը երկու բանագնացների միջոցով հայերին առաջարկում է հանձնվել։ Օսմանյան բանակում ծառայող ծագումով վենեսուելացի գերմանական սպա Ռաֆայել դե Նոգալեսի խոստովանությամբ՝ նահանգապետի նպատակն էր՝ պաշտպաններին խաբեությամբ դուրս բերել քաղաքից և ոչնչացնել, սակայն հայերը մերժում են այդ առաջարկը²։

Ապրիլի 25-ից 26-ը Ջևդեթի հրամանով Քաղաքամեջ են քշում Վանի շրջակա գյուղերի ողջ մնացած հայ կանանց ու երեխաներին՝ նպատակ ունենալով ուժեղացնել սննդամթերքի ճգնաժամը։ Մայիսի 4-ին տեղի է ունենում Վանի երկու թաղամասերի՝ Այգեստանի և Քաղաքամեջի հայ բնակիչների հանդիպումը։

Էրզրումում Գերմանիայի փոխիյուպատոս Շոյբներ-Ռիխտերի տվյալներով Վանի ինքնապաշտպանության ընթացքում թուրքերի մարդկային կորուստները կազմեցին 1000, իսկ հայերինը՝ 300 մարդ³։ Պաշարման ընթացքում Այգեստանի վրա 10 հազարից ավելի արկ է արձակվել⁴։

¹ Տե՛ս «Վան-Տոսպ», 1916, 19 հունիսի, № 30, էջ 12։

² Տե՛ս Nogales R. de, *Four Years Beneath the Crescent*, (Trans. from Spanish by M. Lee, with an Introduction by Lieutenant-Colonel E. Davis), N. Y. – London, 1926, էջ 90։

³ Տե՛ս Lepsius Joh., *Deutschland und Armenien*, p. 65.

⁴ Տե՛ս Bryce J., *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire, 1915-1916*, London, 1916, p. 38.

Վանի ինքնապաշտպանությունը շարունակվեց մինչև մայիսի 16-ը, երբ թուրքերը նահանջեցին՝ տեղեկանալով, որ ռուսական զորքն ու հայ կամավորականները մոտենում են քաղաքին:

Այսպիսով, Վանի 1915 թ. հերոսական ինքնապաշտպանությունը՝ պսակվեց փառահեղ հաղթանակով՝ կոտորածից փրկելով բազմահազար վանեցիների:

2.7. Մուսալեոցիների հերոսական ինքնապաշտպանությունը

1915 թ. հուլիսի վերջերին երիտթուրքական իշխանությունները պահանջում են Միջերկրական ծովի հյուսիս-արևելքում ընկած Սուետիա գավառակի հայությանը՝ տարագրվել: Սուետիան բաղկացած էր վեց հայկական գյուղերից՝ Քաբուսիե, Վակըֆ, Հաջի Հաբիբի, Յողունօլուք, Խըդրբեկ և Բիթիաս: Բնակիչների մեծ մասը վճռում են չենթարկվել հրամանին և բարձրանալ մոտակա Մուսալեոլ՝ իրենց հետ տանելով անհրաժեշտ իրեր և տնային կենդանիներ: Միայն Քեսաբի 8-10 ընտանիքներ, Բիթիաս և Հաջի Հաբիբի գյուղերի բնակիչների զգալի մասը, խաբվելով իշխանությունների սին խոստումներից, ենթարկվում են տարագրության: Հալեալում Ավստրո-Հունգարիայի հյուպատոս Դանդինին հետազայում հայտնում է, որ նշված գյուղերի շուրջ 3 հազար հայեր կոտորվեցին օսմանյան զորքերի կողմից¹:

Մինչև օգոստոսի 3-ը թուրքական իշխանությունները՝ սուետիահայությունից մի քանի անգամ պահանջում են տեղահանվել, սակայն, հայերը ուշադրություն չեն դարձնում և տենդագին նախա-

¹ Տե՛ս *The Armenian Genocide. History. Politics. Ethics.* Edited by R.G. Hovannisian, New Brunswick, 1991, p. 255.

պատրաստվում են ինքնապաշտպանության: Լեռ են բարձրանում Սուետիայի հայկական վեց գյուղերի 6311 բնակիչներից՝ 4231-ը¹:

Օգոստոսի 7-ին տեղի է ունենում առաջին մարտը: Թուրք զինվորները՝ մոտ 200 հոգի, առանց պատշաճ հետախուզության, առաջանում են դեպի հայկական դիրքերը: Օսմանյան սպաները հայտարարել էին, որ մեկ օրում հաշվեհարդար կտեսնեն հայերի հետ, սակայն հակառակորդի գրոհը հետ է մղվում մուսալեոցիների կողմից: Ձախողվում է նաև թուրքերի՝ օգոստոսի 10-ի հարձակումը: Հայերն, անցնելով հակահարձակման, ստիպում են թշնամուն նահանջել²: Օգոստոսի 19-ին հակառակորդը մի քանի ուղղություններով անցնում է լայնածավալ հարձակման: Թուրքական հրետանու կրակը զգալիորեն նպաստում է նրանց առաջխաղացմանը: Կատաղի և երկարատև մարտերից հետո զգալի կորուստներ կրած հակառակորդը դադարեցնում է հարձակումը: Չնայած հայերի մարտական հաջողություններին՝ իրադրությունը մնում է սպառնալի: Լեռան վրա ապաստանածներին սպասվում էր սովամահություն: Բացի այդ՝ հակառակորդը լրացուցիչ ուժեր էր բերել, զորքի թվաքանակը հասցրել էր 15 հազարի³: Սուետիահայերի համար փրկության միակ ելքը Միջերկրական ծովն էր, որտեղ պարեկություն էին կատարում բրիտանական և ֆրանսիական ռազմանավերը: Նրանց ուշադրությունը գրավելու նպատակով, հայերը պատրաստում են երկու դրոշակ: Առաջինի վրա ասեղնագործված էր մեծ կարմիր խաչ, իսկ մյուսի վրա անգլերեն գրված էր. «Քրիստոնյաները վտանգի մեջ են»: Սեպտեմբերի 5-ին ֆրանսիական «Գիշեն» հաճանավն անսպասելիորեն հայտնվում է Մուսա լեռան ափամերձ

¹ Տե՛ս Գաապարյան Ռ. Հ., *Հայկական կոստրածները Կիլիկիայում (XIX դարի 90-ական թթ. – 1921 թ.)*, Ե., 2005, էջ 126:

² Անդրեասեան Տ., *Չիյթունի անձնատուությունը և Սուետիոյ ինքնապաշտպանութիւնը*, Գահիրէ, 1915, էջ 38:

³ Տե՛ս Գաապարյան Ռ. Հ., նշվ. աշխ., էջ 136:

ջրերում: Ֆրանսիական ռազմանավի նավապետը խոստանում է ութ օրից օգնության հասնել հայերին:

Սեպտեմբերի 7-ին հակառակորդը ձեռնարկում է լայնածավալ և հուժկու հարձակում, որը շարունակվում է մինչև երեկո, սակայն ոչ մի արդյունք չի ունենում, իսկ սեպտեմբերի 10-ին հասնում է բաղձալի օգնությունը: Երկու օրվա ընթացքում կանայք, երեխաները և ծերունիները տեղափոխվում են նավերը, իսկ տղամարդիկ այդ ժամանակ շարունակում էին մնալ դիրքերում՝ ապահովելով նրանց անվտանգ տարահանումը: Ընդհանուր առմամբ՝ փրկվում են 4058 սուետիահայեր, որոնք տեղափոխվում են Եգիպտոսի Պորտ Սաիդ քաղաքը¹:

Սուետիայի հայ բնակչության ինքնապաշտպանությունն իր արտացոլումն է գտել ավստրիացի նշանավոր գրող Ֆրանց Վերֆեյի «Մուսա լեռան 40 օրը» հայտնի վեպում:

Վանում, Մուսա լեռում, ինչպես նաև Շապին Գարահիսարում², Ուրֆայում³ և այլ բնակավայրերում հայերի իրարից անջատ կազմակերպված ինքնապաշտպանական մարտերի արդյունքում որոշակիորեն հաջողվեց ձախողել Արևմտյան Հայաստանում ու Օսմանյան կայսրության հայաբնակ այլ տարածքներում բնակվող հայությանն իսպառ բնաջնջելու՝ թուրքական իշխանությունների ծրագրերը:

¹ Տե՛ս Lepsius Joh., *Deutschland und Armenien 1914–1918: Sammlung diplomatischer Aktenstücke*. Potsdam 1919, p. 467.

² Տե՛ս Տէր-Հարությունեան Հ., *Շապին-Գարահիսարի ապստամբությունը*, Թիֆլիս, 1917:

³ Տե՛ս Սահակեան Ա., *Դիցազնական Ուրֆան և իր հայրդիները*, Պէյրուք, 1955:

2.8. Արևմտահայ հաղթականների վերադարձը և երկրի վերաշինումը 1917 թ.

Կովկասյան ռազմաճակատում ռուսական զորքերի հաջողությունները հնարավորություն տվեցին հայ փախստականներին վերադառնալ իրենց բնակավայրերը և նախաձեռնել գյուղատնտեսական աշխատանքներ: Ալաշկերտ են գալիս հիմնականում տղամարդիկ, որոնց թիվը հասնում է վեց հազարի¹: Կանայք ու երեխաները վերադառնալու էին այն ժամանակ, երբ հնարավոր լիներ նրանց ապահովել պարենով և բնակարանով: Վերադարձողները բնակություն են հաստատում ինչպես իրենց, այնպես էլ այլ լքված հայկական բնակավայրերում, որտեղ տները հիմնականում քանդված էին, հայերի ունեցվածքը թալանված, ընտանի կենդանիներն էլ մահմեդականների կողմից թշվել-տարվել էին: Այս իրողությունները չափազանց դժվարեցնում էին հայ գաղթականների վերաբնակեցումն այդ բնակավայրերում:

Հայկական բարեգործական կազմակերպությունները և առաջին հերթին «Գյուղատնտեսական ընկերությունը» զգալի վերականգնողական աշխատանքներ է նախաձեռնում Ալաշկերտի հովտում, վերաբնակիչներին տրամադրելով երկրագործական գործիքներ, սերմացու, ընտանի կենդանիներ, որոշ բնակավայրերում հիմնելով սննդակայաններ, դպրոցներ, հիվանդանոցներ և այլն:

1915 թ. աշունից մինչև 1917 թ. որոշակի ընդմիջումներով, Վան-Վասպուրականում զգալի վերականգնողական գործունեություն են ծավալում ոչ միայն հայկական, այլև ռուսաստանյան, ամերիկյան և մասամբ բրիտանական բարեգործական, կրոնական և հասարակական կամակերպություններն ու ընկերությունները: Վանի նահանգում կատարված աշխատանքները, ի համեմատություն

¹ ՀԱԱ, ֆ. 28, ց. 1, գ. 379, թ. 33:

Արևմտյան Հայաստանի այլ վայրերի, առավել ծավալուն և լիարժեք էին: Վան-Վասպուրականում բարեգործական կազմակերպությունները շարունակում էին իրենց աշխատանքներն անգամ Վանից ուսական զորքերի մի քանի նահանջներից հետո: Ակնհայտ էր, որ նրանց ունեցած միջոցներն ու հնարավորությունները բավարար չէին լուծելու և ապահովելու Վանի նահանգում վերաբնակվող հայության բոլոր պահանջները: Այնուամենայնիվ, 1916 թ. վերջին և 1917 թ. սկզբին այդ աշխատանքները տալիս են առաջին դրական արդյունքները՝ հայ գաղթականները վերադառնում և սկսում են վերականգնել իրենց տներն ու տնտեսությունները:

1916 թ փետրվարի 3-ին ուսական զորքերի կողմից Էրզրումի գրավումից հետո այստեղ իրենց գործունեությունն են ծավալում Ռուսաստանի Քաղաքների միությունը, Կարինի հայ փախստականների և Մոսկվայի հայկական կոմիտեները¹: Հայ առաքելական եկեղեցին, բարեգործական և հասարակական ընկերությունները նույնպես սկսում են քայլեր ձեռնարկել Էրզրումի և նահանգի ողջ մնացած հայ բնակչությանն օգնելու համար²:

Ի տարբերություն Վանի և Ալաշկերտի, Էրզրումում գործող հայկական կազմակերպությունները առաջին հերթին քայլեր են ձեռնարկում վերացնելու ուսական զինվորական իշխանությունների՝ վարակիչ հիվանդությունների չտարածման հանգամանքով պայմանավորված Էրզրում մտնելու արգելքը: Էրզրում են գործուղվում հայ հասարակական և քաղաքական նշանավոր գործիչներ Ռոստոմը և Յ. Զավրիևը, որոնց հանձնարարվում է տեղում կազմակերպել ողջ մնացած հայերի փրկությունը, ինչպես նաև թուրքերի և քրդերի ընտանիքներում բռնի պահվող հայ կանանց և երեխաների ազատման բարդ և դժվարին գործը: Նրանց հաջողվում է

¹ Տե՛ս «Армянский вестник», 1917, N 4, 22 января, с. 17.

² Տե՛ս նույն տեղում:

մոտ չորս հազար հայերի խումբ-խումբ տեղափոխել Էրզրում: Ի վերջո, հայ հասարակական-քաղաքական շրջանները ստանում են ռուսական զինվորական իշխանությունների թույլտվությունը և ցեղասպանությունից փրկված հայերին բնակեցնում լքված գյուղերում: Հիմնվում են սննդակայաններ, հիվանդանոցներ, որբանոցներ և այլն: Էրզրումում հիմնված պարենային պահեստը մթերք է հատկացնում տեղի որբանոցին, որտեղ 1917 թ. մարտի 27-ի դրությամբ որբերի թիվը 136 էր: Մուշ վերադառնալու ցանկություն են հայտնում Կովկասում գտնվող 130 մշեցիներ, որոնք, հիմնավորվելով Մուշում, մեծ օժանդակություն են ցույց տալիս գործող գաղթականական մարմիններին: Ինչպես Էրզրումի, այնպես էլ Սասունի և Մուշի հայությունը կրել էր ահռելի մարդկային և նյութական կորուստներ: Բարեգործական կազմակերպությունների համար առաջնահերթը՝ վերաբնակեցված հայության համար գոյության տարրական պայմանների ստեղծումն էր և քրդական գերության մեջ գտնվող հայրենակիցների ազատումն էր: Հիմնվում են բնակչության տարրական կենսապայմաններն ապահովող հաստատություններ՝ սննդակայաններ, խանութ-պահեստներ, հիվանդանոցներ և այլն:

Արևմտյան Հայաստանի գրավված տարածքներից ռուսական բանակի հեռանալուց և 1918 թ. փետրվարին թուրքերի հարձակման անցնելուց հետո այդ տարածքներում ոչ միայն այլևս հնարավոր չէր շարունակել վերաշինական աշխատանքները, այլև, վերահաս վտանգից ելնելով, վերադարձած հայությունը կրկին ստիպված է լինում գաղթել իր բնակավայրերից:

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ

ՀԱՅԵՐԻ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՇԱՐՈՒՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ 1918-1922 ԹԹ.

3.1. Ախալքալաքի գավառի հայության 1918 թ. կոտորածները

1918 թ. մարտ-ապրիլին Վեհիբ փաշայի զորքերի հարձակումից և հատկապես Կարսի մարզի գրավումից հետո, Ախալքալաքի վիճակը խիստ ծանրացավ: Թուրքերի կողմից բռնագրավված տարածքներից նորանոր հայ գաղթականներ հաստատվեցին այստեղ: Ախալքալաքցիները կարողացան բանակցությունների մեջ մտնել թուրքական զինվորականության և Արդահանի մահմեդականների ներկայացուցիչների հետ և Արդահանի ու Օլթիի գավառների 1500 հայ բնակիչների՝ հիմնականում կանանց ու երեխաների, փոխանակել իրենց գավառի Կոկիա, Թոք և թուրքական այլ գյուղերի բնակիչների հետ¹:

Հենվելով տեղերում ձևավորված ռազմական, ազգային ու քաղաքացիական մարմինների վրա՝ Թիֆլիսի Հայոց ազգային խորհուրդը, հակառակ Վրաց ազգային խորհրդի ձգտումներին, կարողացավ վիճելի համարվող Ախալքալաքի և Բորչալուի գավառների վրա տարածել իր ազդեցությունը²: Շուտով Ախալքալաք ուղարկվեց

¹ Տե՛ս Մելքոնյան Ա., *Չափադրը 19-րդ դարում և 20-րդ դարի ստացին քառորդին*, Ե., 2003, էջ 273:

² Տե՛ս Զամալյան Ա., *Հայ-վրացական կոնֆլիկտ*, Հայրենիք, 1928, էջ 89:

գնդապետ Առաքելովը, տեղում սկսվեց հայկական զինված խմբերի կազմավորման գործը¹:

Շիրակ-Աշոցքի գրավումից հետո թուրքական մի զորաջոկատ հարավից շարժվեց դեպի Ախալքալաքի գավառ: Թշնամին Ջավախք ներխուժեց նաև հարավ-արևմուտքից՝ Չլդըրի կողմից, 1918 թ. մայիսի 7-ին (20)²: Ախալքալաքում տեղի բնակչությունից կազմավորված փոքրաթիվ ու վատ զինված ջոկատները Կարծախի մոտ՝ Գյոք Դաղ լեռան շրջանում կարողացան կազմակերպել դիմադրություն: Շնորհիվ հայկական զինված խմբերի մղած պաշտպանական ծանր մարտերի, հնարավոր եղավ ապահովել գավառի բնակչության մի մասի արտագաղթը³:

Գավառ ներխուժած թուրք ասկյարներն ու տեղի մեսխեթցիները թալանեցին գյուղերն ու սրի քաշեցին տեղում մնացած բնակչության մի մասին: Գերի վերցված հայերից առանձնացվեցին աշխատունակ հարյուրավոր տղամարդիկ և աքսորվեցին Թուրքիա, իսկ ավելի քան հազար ծեր տղամարդկանց ու կանանց աքսորեցին Բակուրիան՝ գաղթականների ճամբար: Կոտորածի ենթարկվեցին նաև Խորենիա և Թախչա գյուղերի բնակիչները: Ծալկա անցնելու ճանապարհին, Աբուլ լեռան ստորոտին, մի քանի թուրք լրտեսների հաջողվեց անվտանգության երաշխիքների կեղծ խոստումներով համոզել խորենիացիների մեծ մասին՝ 800 մարդու, վերադառնալ գյուղ: Ապա նրանք և Թախչա գյուղի 300 բնակիչ, թուրք ասկյարների կողմից արգելափակվելով մարագներում, վայրագորեն ոչնչացվեցին⁴: 1918 թ. հունիսից մինչև նոյեմբեր Բակուրիանի անտառներում զոհվեց ավելի քան 18 հազ. մարդ: Գրեթե նույնքան զոհեր տվեցին Ծալկայի և Մանգլիսի

¹ Տե՛ս Սանույան Ա., *Ախալցխայի և Ախալքալաքի գավառների 1918 թ. ինքնապաշտպանությունը*, Ե., 1992:

² Տե՛ս Մելքոնյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 280:

³ ՀՀ ԳԱԱ ՊԻԱ, Լեոյի անձ. ֆ. 1, ց. 1. գ. 242. թ. 4-5:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1. գ. 17, թ. 34-35:

շրջաններում ապաստանած հայ գաղթականները: Մինչև հաջորդ գարուն ախալքալաքցի գաղթականների կորուստները հասան 40 հազարի¹:

Թուրքական զորքն ու խուժանը շարժվեցին գավառի հարավային գյուղերի՝ Կարծախի, Սուլդայի, Դադեշի և Գումբուրդոյի վրա: Բազմաթիվ գումբուրդոցիներ, այդ թվում՝ կանայք, ընկան անհավասար մարտում: Թուրքերը Գումբուրդոյում գերի վերցրեցին հարյուրավոր տղամարդկանց, մի մասին սպանեցին Կուրի ձորում, մյուսներին, լցնելով ջրհորները, խեղդամահ արեցին: Կոտորածներ եղան նաև գավառի այլ գյուղերում: Այդուհանդերձ, թուրքերը հանդիպեցին համառ դիմադրության Ալաստան, Մոլիտ, Տաբաձղուրի և այլ գյուղերի մատույցներում:

Թուրքական արշավանքների, սովի ու համաճարակների հետևանքով ոչնչացվեց Ախալքալաքի գավառի հայ բնակչության 42-45 տոկոսը:

3.2. Բաքվի հայության 1918 թ. ջարդերը

1918 թ. մարտի 30-ին սկսվեցին ադրբեջանական ազգային «Մուսավաթ» կուսակցության և Ս. Շահումյանի գլխավորած Բաքվի խորհրդային իշխանության միջև քաղաքացիական կռիվները: Ապրիլի 1-ին եռօրյա մարտերն ավարտվեցին մուսավաթականների պարտությամբ:

1918 թ. մայիսին՝ Գանձակում Ադրբեջանի կառավարության և Մուսավաթ կուսակցության գործիչների գաղտնի խորհրդակցություն գումարվեց, որտեղ մշակվեց Նուխիի, Արեշի, Գյոլչայի, Շամախիի և Բաքվի գավառների հայության կոտորածների ծրագիր: Բաքվի ինք-

¹ Տե՛ս Մելքոնյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 294:

նապաշտպանությունը վճռորոշ նշանակություն ունենալու միայն Բաքվի ու Ելիզավետպոլի նահանգների հայության, այլև Հայաստանի Հանրապետության հետագա ճակատագրի համար¹:

Հունիսի 15-ին թուրքական զորքերը սկսեցին ռազմական գործողություններ՝ զինաթափելով Գանձակի հայ բնակչությանը: Հունիսի 26-ին Հ. Սրվանձտյանի բրիգադին հաջողվեց Կարամարյանի մոտ տեղի ունեցած մարտերում փայլուն հաղթանակ տանել և զրավել Կարամարյան-Քյուրդամիր և Զուրավկա-Պետրոպավլովսկ գծերը: Հունիսի 27-ից 30-ը Գյոքչայի շուրջ տեղի ունեցան թեժ մարտեր, որտեղ թշնամին, մեծ կորուստներ տալով, նահանջեց: Ստանալով նոր համալրումներ՝ թշնամին հուլիսի 1-ի գիշերը Գյոկչայի ուղղությամբ անցավ լայնածավալ հարձակման: Այս անգամ Բաքվի ինքնապաշտպանական ուժերը պարտություն կրեցին, որով սպառնալիք ստեղծվեց Բաքվի և Ելիզավետպոլի հայ ազգաբնակչության համար: Տիրելով Գյոկչայի գավառին՝ թուրքական զորքը թաթարների հետ միասին կոտորեցին այնտեղ պատսպարված շատ հայերի: Միայն Գյոկչայ ավանում սպանվեց 700 հայերի մի մասը, իսկ կենդանի մնացածներին, այդ թվում՝ 50-ից ավելի կանանց և աղջիկների, բաժանեցին թաթարական գյուղերում²:

Օգոստոսի 1-ին Նուրի փաշան հրամայում է շարունակել Բաքվի վրա հարձակումը: Մարտերը վերսկսվեցին օգոստոսի 2-ին: Օգոստոսի 4-ին Բաքվի պաշտպաններին օգնության եկան անգլիական ջոկատները՝ գնդապետ Ստոքսի հրամանատարությամբ, իսկ ավելի ուշ՝ օգոստոսի 17-ին Բաքու ժամանեց նաև անգլիական ուժերի գլխավոր հրամանատար գեներալ Դենստերվիլը: Թուրքերը, համալրում ստանալով, օգոստոսի 29-ին անգլիացիների պաշտպանած ճակատում անցան վճռական հարձակման: Սեպտեմբերի 1-ին թուրքե-

¹ Տե՛ս Ստեփանյան Գ., *Բաքու քաղաքի հայության պատմությունը*, Ե., 2011:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 223, ց. 1, գ. 36, թ. 45:

րը գրավեցին Բալախանի, Ռամանի, Սաբունչի, Սուրախան և Խրդալան գյուղերը: Սեպտեմբերի 13-ի առավոտյան թուրքերը շարունակեցին հարձակումը, և հաջորդ օրը թեժ մարտերից հետո Բաքուն հանձնվեց թշնամուն, իսկ հայ բնակչությունը տարհանվեց քաղաքից: Սեպտեմբերի 15-ին թուրքական զորքերը ներխուժեցին քաղաք և երեք օրվա ընթացքում գազանաբար կոտորեցին 30 հազար հայերի¹:

Առաջին աշխարհամարտի հետ սկսված թուրքական իշխանությունների ցեղասպան քաղաքականությունն, այսպիսով, չսահմանափակվեց Արևմտյան Հայաստանում և Օսմանյան կայսրության այլ տարածքներով հայության բնաջնջմամբ, այլ տեղափոխվեց Արևելյան Հայաստանի ու Ռուսական կայսրության հայաբնակ այլ տարածքներ:

3.3. 1919-1922 թթ. Կիլիկիայի և Զմյուռնիայի հայության բնաջնջումը քեմալականների կողմից

1919 թ. փետրվարին Անտանտի տերությունների կողմից Կիլիկիան գրավելուց հետո թուրքական իշխանությունները սկսեցին մահմեդական բնակչությանը հրահրել քրիստոնյաների դեմ:

Ֆրանսիական իշխանությունները հավաստիացնում էին կիլիկիահայերին, որ նրանք Ֆրանսիայի հովանու ներքո կարող են իրենց ապահով զգալ Կիլիկիայում, սակայն հետագա զարգացումներն ապացուցեցին ճիշտ հակառակը:

Առաջին աշխարհամարտում պարտություն կրած Օսմանյան կայսրության բնակում մեծ հեղինակություն վայելող սպաներից Մուսթաֆա Քեմալը ռազմական գործողություններ սկսեց Կիլիկիա-

¹ Տե՛ս Լույն տեղում, ֆ. 121, ց. 2, գ. 94, թ. 96-99:

յում, ինչն ուներ իր դրդապատճառները: Նախ՝ 1919-1920 թթ. Օսմանյան կայսրության ամբողջ տարածքում միայն Կիլիկիայում էին համեմատաբար մեծ թվով հայեր մնացել և ձգտում էին այնտեղ ինքնավարություն ստեղծել: Երկրորդ՝ շատ ավելի հեշտ էր պայքարել Կիլիկիայում քիչ ուժեր ունեցող ֆրանսիացիների, քան Իզմիրում գտնվող լավ զինված հունական բանակի դեմ: Արդեն 1919 թ. հունվարին թուրք սպաները կազմակերպել էին Ադանայի ռազմաճակատը, որն ընդգրկում էր ամբողջ Կիլիկիան: Մ. Քեմալը ծրագրել էր Կոնիայից և Սեբաստիայից հարձակման անցնել երեք՝ Մերսին-Ադանա, Հաճըն-Սիս և Այնթապ-Մարաշ ուղղություններով: Զգալով մոտալուտ վտանգը և հավատալով ֆրանսիացիների օգնության խոստմանը՝ կիլիկիահայությունն անմիջապես դիմում է դիմադրության: Հունվարի 23-ին քաղաք ներխուժած Բլըջ Ալիի հրոսակները հրդեհում են հայկական թաղամասերը, Ս. Աստվածածին եկեղեցին, զոհվում են 2 հազար հայեր¹:

Փետրվարի 8-ից 9-ը Մարաշում տեղակայված ֆրանսիական զորամասը հրետանային կրակով ավերում է թուրքական դիրքերը: Սակայն փետրվարի 10-ին թուրքերը բանազնաց են ուղարկում ֆրանսիական հրամանատարության մոտ, ինչից հետո հալթող կողմի հրամանատարը նահանջի հրաման է տալիս: Նահանջի հրամանը պայմանավորված էր ֆրանսիացիների այն մտայնությամբ, որ Կիլիկիան Թուրքիային զիջելով՝ կկարողանան պահել Սիրիան: Ֆրանսիական ուժերի նահանջից հետո թուրքերն անցան բարբարոսության՝ չխնայելով կանանց ու երեխաներին: Մարաշի սանջակում և քաղաքում բնակություն հաստատած հայերից սրի քաշվեց 13.600-ը, 8 հազարն արտաքսվեց իշխանությունների կող-

¹ Գալուստեան Գ.Հ., *Մարաշ կամ Գերմանիկ և Իկրու Չկթուն*, Նիւ Եորք, 1934, էջ 837:

մից¹: Մարաշի անկումով քեմալականների արշավանքը Կիլիկիայում ավելի ծավալվեց:

Քեմալականների հաջորդ հարվածն ուղղվեց Հաճընի դեմ, որտեղ շուրջ 8 հազար հայեր էին հաստատվել: Հաճընում ստեղծվում է զինվորական մարմին՝ Սարգիս Ճեպեճյանի ղեկավարությամբ: Գործում էր նաև Հաճընի ինքնապաշտպանության բարձրագույն խորհուրդը՝ Հաճընի հոգևոր առաջնորդ Պետրոս արքեպիսկոպոս Սարաճյանի նախագահությամբ: Զինվորագրվում են 16–50 տարեկան բոլոր տղամարդիկ: Ինքնապաշտպանության խորհուրդը Հաճընի ինքնապաշտպանության մասին տեղյակ է պահում ֆրանսիական իշխանություններին, որոնք, սակայն որևէ օգնություն չեն տրամադրում: Մարտի 15-ին Հաճընն ամբողջությամբ պաշարվում է քեմալականների կողմից, հայերը մերժում են հանձնվելու մասին մարտի 28-ի թուրքերի վերջնագիրը, ինչից հետո սկսվում է Հաճընի յոթամսյա հերոսամարտը: 1920 թ. հոկտեմբերի 19-ի վաղ առավոտյան թուրքերը ոմբակոծում են քաղաքը, սրի քաշում Հաճընի ողջ հայությանը: Միայն 387 հոգու է հաջողվում ճեղքել պաշարման օղակը և մարտեր մղելով՝ հասնել Ադանա՝ ճանապարհին տալով 22 զոհ²:

1920 թ. հունիս-հուլիս ամիսներին քեմալականները սպառնում էին նաև Ադանայի հայությանը: Հուլիսի 11-ին Ադանայի մահմեդական բնակչությունը հարձակվում է քաղաքի հայ բնակչության վրա: Ֆրանսիական 3 հազարանոց ջոկատը, որի կազմում ընդգրկված էին նաև հայեր, անցնում է հակահարձակման: Ընդհարումները շարունակվում են մինչև սեպտեմբերի կեսերը, հետագայում դրությունը մասամբ կայունանում է:

¹ Արզումանյան Մ.Վ., *Արևալիքից վերածնունդ*, Ե., 1973, էջ 419:

² Սահակյան Ռ. Գ., *Թուրք-ֆրանսիական հարաբերությունները և Կիլիկիան 1919–1921 թթ.*, Ե., 1970, էջ 186:

Ծանր էր իրավիճակը նաև Այնթապում, ուր հաստատվել էին մոտ 17 հազար հայեր: 1920 թ. ապրիլի 1-ին, երբ ֆրանսիական ուժերի դուրս եկան քաղաքից, թուրքերն անցան հարձակման, և սկսվեց Այնթապի մոտ մեկ տարի (1920 թ. ապրիլի 1 – 1921 թ. փետրվարի 8) տևած գոյամարտը: 1921 թ. փետրվարի 8-ին թուրքերը հաշտություն խնդրեցին, սակայն մարտի 9-ին Լոնդոնում կնքվեց թուրք-ֆրանսիական պայմանագիրը, ըստ որի՝ ֆրանսիացիները թուրքերին էին հանձնում Այնթապի սանջակը, Քիլիսը և այլ շրջաններ: Ստեղծված պայմաններում այնթապցիները բռնեցին գաղթի ճամփան՝ լքելով հայրենի օջախները:

1919 թ. մայիս-սեպտեմբեր ամիսներին Ջեյթունում և նրա շրջակայքում հաստատվել էին 1200 հայեր՝ ջանալով ստեղծել կյանքի քիչ թե շատ տանելի պայմաններ: 1920 թ. հունվարին թշնամին առաջին հարվածը հասցնում է Ջեյթունի գյուղերին, որոնք զուրկ էին պաշտպանության միջոցներից: Մարտի սկզբին Ջեյթունն արդեն շրջափակման մեջ էր, սակայն զեյթունցիները երկար ժամանակ համառորեն շարունակում էին դիմադրել գերակշռող թուրքական ուժերին:

1921 թ. հունիսի 18-ին թուրքական կողմը վերջնագիր է ներկայացնում հայերին՝ պահանջելով հանձնվել: Հունիսի 22-ին թուրքերը, թնդանոթներ մոտեցնելով Ջեյթունին, հայերից պահանջում են հանձնվել և տեղափոխվել Մարաշ՝ տալով ընդամենը 5 ժամ ժամանակ: Անհավասար մարտերից հետո սեպտեմբերի 2-3-ին 118 հոգու է հաջողվում հասնել Քիլիս՝ ֆրանսիական գոտի և փրկվել:

Քեմալականների ցեղասպան քաղաքականությունն իր դրսևորումն ունեցավ նաև Ջմյունիայի հայ և հույն բնակչության նկատմամբ: 1922 թ. սեպտեմբերի 9-ին թուրքական ուժերը մտնում են

Զմյուռնիա և ավերածություններ կատարում հայկական թաղամասում: Սեպտեմբերի 10-ին քաղաք է ժամանում Մ. Քեմալը և հաջորդ օրը հրաման է արձակում քաղաքի հայ բնակչության կոտորածի և նրանց ունեցվածքի բռնազավթման վերաբերյալ:

Զմյուռնիայի հայ բնակչության մի մասը դիմեց ինքնապաշտպանության: Քեմալականները սեպտեմբերի 13-ին հրկիզեցին Զմյուռնիայի հայկական թաղամասը: Հայերի մի մասը նետվեց քաղաքի նավահանգիստ, որպեսզի մի կերպ փրկվի, մական հայերով, ինչպես նաև հույներով լցված տասնյակ նավեր քեմալականների թնդանոթների համազարկերով ջրասույզ եղան: Նրանցից միայն մի չնչին մասին հաջողվեց անցնել Հունաստան: Բնաջնջվեց Զմյուռնիայի նահանգի շուրջ 100 հազար հայ և հույն բնակչություն:

3.4. Արևմտահայ գաղթականությունը և հայ որբերը Հայաստանի Հանրապետությունում 1918-1920 թթ.

Առաջին աշխարհամարտի տարիներին երիտթուրքերի իրագործած ցեղասպանությունից մազապուրծ արևմտահայության մի զգալի հատվածը, խույս տալով կոտորածներից, անցավ Արևելյան Հայաստան, Վրաստան ու Հյուսիսային Կովկաս: 1918 թ. մայիսի կեսերին Արևելյան Հայաստանում ապաստանել էին հարյուր հազարավոր գաղթականներ: Նորահռչակ Հայաստանի Հանրապետությունը կոչված էր սատարելու գաղթականությանը: Գաղթականության հարցերով զբաղվում էին խորհրդարանի գաղթականության հարցերի մշտական հանձնաժողովը և կառավարության խնամատարության ու ներքին գործերի նախարարությունները: 1918 թ. սեպտեմբերի 28-ին Հայաստանի խորհրդարանն ընդունեց «Կարիք ունեցող գաղթականների խնամատարության մասին» օրենքը, որի

համաձայն աշխատունակ գաղթականներին տրվելու էր աշխատանք, իսկ անաշխատունակներին՝ նպաստ: Իշխանությունները լքված ու անտեր հողերը սկսեցին տրամադրել գաղթական ընտանիքներին: Մեկ այլ օրենքով նախատեսվում էր պետական միջոցներով գաղթական կանանց համար բացել ջուլիականոցներ: Գործի դրվեցին 1500 դազգահ և 20 հազար ճախարակ¹: 1919 թ. հանրապետության սոցիալ-տնտեսական կյանքի որոշակի կայունությունը բարենպաստ ազդեցություն ունեցավ նաև գաղթականության համար: Միայն Կարսի մարզում 50 հազար փախստականների ներգաղթը կազմակերպելու և իրենց նախկին բնակավայրերում վերահաստատվելու նպատակով կառավարությունը հատկացրեց 36,2 միլիոն ռուբլու վարկ²:

1920 թ. գարնանը, երբ մեծ տերությունները դե ֆակտո ճանաչեցին Հայաստանի Հանրապետությունը և Թուրքիայի հետ մշակեցին ապագա հաշտության պայմանագրի նախագիծ, գործնական հողի վրա դրվեց արևմտահայ գաղթականությանը դեպի Արևմտյան Հայաստան ներգաղթեցնելու խնդիրը:

1920 թ. մարտին հիմնվեց նեֆգաղթի հանձնաժողովը, որը պետք է զբաղվեր այլ երկրների արտագաղթած արևմտահայության Հայաստան ներգաղթելու գործի կազմակերպմամբ: Ներգաղթի խնդրով զբաղվում էին նաև Փարիզում գտնվող հայկական պառավիրակությունները, արևմտահայ գործադիր մարմինները և հայ քաղաքական կուսակցությունները:

1918 թ. հոկտեմբերի 11-ի օրենքով իշխանությունները ստանձնեցին նաև արևմտահայ որբերի խնամքը: Ինամատարության նախարար Ա. Խատիսյանը կազմել էր գաղթականության, այդ թվում՝ որբերի խնդրին վերաբերող գործունեության ծրագիր: Հայաստա-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 86, թ. 6-8:

² Նույն տեղում, ֆ. 243, ց. 1, գ. 9, թ. 33:

նում կային շուրջ 40 հազար որբեր, որոնցից միայն 15.612-ն էին բարեգործական կազմակերպությունների խնամքի տակ առնված: Հանրապետությունում գործում էին շուրջ հինգ տասնյակ որբանոցներ, որոնցից ամենամեծը Ալեքսանդրապոլի որբանոցն էր՝ 1219 որբերով¹:

1919 թ. մայիսի 1-ից Հայաստանի խնամատարության նախարարության ենթակայության տակ գտնվող որբանոցները կնքած պալմանագրի համաձայն հանձնվեցին «Մերձավոր Արևելքում ամերիկյան օգնության կոմիտեին» (Ամերկոմ): 1919 թ. սեպտեմբեր-դեկտեմբեր ամիսների հաշվով որբախնամ նպատակների համար հատկացվում է շուրջ 65 միլիոն ռուբլու վարկ²: 1919 թ. երկրորդ կեսից որբերի դաստիարակության և աշխատանքային հմտություններ սովորեցնելու նպատակով ծրագրվում է 2250 որբերի համար բացել հյուանության, կոշկակարության, կարուձևի, գուլպայագործի և ջուլիակության 35 արհեստանոց³:

1920 թ. օգոստոսի 1-ի դրությամբ սնունդ էր ստանում 50 հազար երեխա, հանրապետությունում օգնության կարգով բաժանվել էր 108 հազար տոննա մթերապաշար, իսկ ընդհանուր ծախսերի գումարը կազմում էր 21 միլիոն ԱՄՆ դոլար:

Խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո էլ շարունակվեցին արևմտահայ գաղթականության և հայ որբերի՝ Հայաստանում ինտեգրվելու ուղղությամբ տարվող աշխատանքները:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 22, թ. 8, 84:

² Ավետիսյան Ա., *Մերձավոր Արևելքի ամերիկյան նպատասխանող կոմիտեի գործունեությունը Հայաստանում 1918–1930 թթ.*, Ե., 2009, էջ 79, 97:

³ ՀԱԱ, ֆ. 117, ց. 1, գ. 1880, թ. 3:

ԳԼՈՒԽ ԶՈՐՐՈՐԴ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐՈՒՄ ԵՎ ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԵՏԵՎԱՆՔՆԵՐԸ

4.1. Հայ-թուրքական սահմանագիծն ըստ Սևրի պայմանագրի և ԱՄՆ-ի նախագահ Վուդրո Վիլսոնի իրավարար վճռի

1920 թ. օգոստոսի 10-ին կնքված Սևրի հաշտության պայմանագիրը վերջինն էր Առաջին աշխարհամարտում հաղթանակած ու պարտված տերությունների միջև կնքված պայմանագրերի շարքում: Պայմանագրի 88-րդ հոդվածով փաստացի ճանաչվում էր Հայաստանի անկախությունը, իսկ 90-րդ հոդվածով էին ապագա հայ-թուրքական սահմանների հստակեցման հարցը վստահվում էր ԱՄՆ-ի նախագահ Վուդրո Վիլսոնին: Սևրի պայմանագրի 90-րդ հոդվածով Թուրքիան պարտավորվել էր ճանաչել ապագա հայ-թուրքական սահմանը և «իրավարար որոշման օրից հրաժարվելու էր հանձնված տարածքների նկատմամբ իր բոլոր իրավունքներից և իրավահիմունքներից»¹:

Ազգերի ինքնորոշման իրավունքի կիրառման առումով հենց Սևրի պայմանագրում առաջին անգամ միջազգային մակարդակով բարձրացվեց նաև քրդական հարցը, նախատեսվում էր ստեղծել առանձին պետություն՝ Քրդստան: Այս իմաստով Ադոնցը հիմնա-

¹ Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և տոկուսական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828-1917), խմբ.՝ Ջ. Կիրակոսյան, Ե., 1972, էջ 676:

վորված ձևով մտահոգվում էր այն փաստով, որ Դերսիմի և Խարբերդի սանջակները, որոնք իրականում և աշխարհագրական և էթնիկ առումներով կազմում էին Հայկական բարձրավանդակի անբաժան մասը, վերապահվում էին Քրդստանին: Այսպիսով, ապագա քրդական պետությունը ստեղծվում էր մասամբ նաև հայկական տարածքների հաշվին: Նման որոշման հիմք Ադոնցը տեսնում էր դեռևս պատերազմի ընթացքում 1916թ. կնքված ֆրանս-ռուսական գաղտնի համաձայնագիրը, որին նախորդել էր Սայքս-Պիկոյի անգլո-ֆրանսիական գաղտնի համաձայնությունը, որոնցով Արևմտյան Հայաստանը մասնատվում էր ճիշտ և ճիշտ Խարբերդի գծի երկայնքով¹: Տվյալ պարագայում հակակշիռ պետության բացակայության պայմաններում հայկական պատվիրակություններին չէր մնում ոչինչ, քան համակերպվել ոչ միայն այդ հատվածի, այլև Կիլիկիայի կորստի հետ, մխիթարվելով նրանով, որ պատմական հայրենիքի մի զգալի հատված միացվելու էր Հայաստանին:

Վուդրո Վիլսոնին իրավարարությունը Դաշնակից տերությունների Գերագույն խորհուրդը վաղօրոք սահմանափակում էին կոնկրետ տարածքներով: Հայ-թուրքական սահմանագծումն իրականացնելիս իրավարարը պետք է սահմանափակվեր Վանի, Բիթլիսի, Էրզրումի ու Տրապիզոնի վիլայեթներով, վերջինով ապահովվելու էր Հայաստանի ելքը դեպի Սև ծով, առանց որի իրավարարությունը կլիներ թերի, և տերությունները իրենց վրա պարտավորություն էին վերցնում ձեռնարկել հնարավոր միջոցներ, որպեսզի ԱՄՆ նախագահը կարողանա դեպի ծով ելք նախատեսել Հայաստանի համար²:

¹ Ադոնց Ն., *Հայկական հարցի լուծման շուրջ*, Ե., 1989, էջ 19:

² Барсегов Ю.Г., *Арбитражное решение президента США по армяно-турецкой границе*, Е., 1995, с. 14.

ԱՄՆ-ի նախագահին իրավարար վճիռը ստորագրեց 1920 թ. նոյեմբերի 22-ին՝ Հայաստանի խորհրդայնացումից ընդամենը 10 օր առաջ: Արդեն խորհրդայնացումից հետո, դեկտեմբերի 6-ին ԱՄՆ-ի նախագահի կայացրած իրավարար վճիռը պաշտոնապես Փարիզում փոխանցվեց Դաշնակից ուժերի Գերագույն խորհրդին: Վճռի պաշտոնական և ամբողջական անվանումն է. «ԱՄՆ նախագահի որոշումը Թուրքիայի և Հայաստանի միջև սահմանի, Հայաստանի դեպի ծով ելքի և հայկական սահմանին հարակից թուրքական տարածքի ապառազմականացման վերաբերյալ»: ԱՄՆ-ի նախագահին իբրև իրավարար իր իրավասության շրջանակներում հայ-թուրքական սահմանագծումն իրականացնելիս նախկինում Օսմանյան կայսրության տարածք համարվող Վանի, Բիթլիսի, էրզրումի և Տրապիզոնի նահանգների վրա հաստատում էր հայ ժողովրդի տիտղոսն ու իրավունքները, ապահովելով նաև ելք դեպի Սև ծով: Իրավարար վճռով Հայաստանին փոխանցվելիք տարածքը կազմելու էր ≈ 103.599 քառ. կմ, այսինքն՝ Արևմտյան Հայաստանի շուրջ 40 տոկոսը¹:

Հենց իրավարար վճռի վերնագրում «հայկական սահմանին հարակից թուրքական տարածքի ապառազմականացման» դրույթի ամրագրումը չափազանց կարևոր էր: Իրավարար վճռի վերնագրի տրամաբանությունից բխում էր ոչ միայն քեմալականների ռազմական ուժերի դուրսբերումը Հայաստանին փոխանցվելիք չորս նահանգների տարածքներից, այլև այդ ուժերի ետքաշումը անգամ իրավարար վճռով նախատեսված հայ-թուրքական նոր սահմանից դեպի Թուրքիայի խորքերը:

¹ Տե՛ս Պապյան Ա., *Հարց պահանջատիրության իրավական հիմքերը* (հոդվածների ժողովածու). Ե., 2007, էջ 6:

4.2. Ալեքսանդրապոլի, Մոսկվայի ու Կարսի պայմանագրերով Սևրի պայմանագիրն ու Վիլսոնի իրավարար վճիռը չեղարկելու Թուրքիայի փորձերը

Ալեքսանդրապոլի պայմանագրով թուրքերը Հայաստանին պարտադրում էին հրաժարվել Սևրի փաստաթղթով իրեն վերապահված իրավունքներից, փորձում էին նոր տարածքներ կտրել Հայաստանի Հանրապետությունից (ընդհանուր առմամբ ևս 20.7 հազար քառ. կմ.): Սակայն այդ պայմանագիրը ստորագրվեց 1920 թ.-ի դեկտեմբերի 2-ի լույս 3-ի գիշերը, այն բանից հետո, երբ դեկտեմբերի 2-ին արդեն ստորագրվել էր Երևանի պայմանագիրը, որով իշխանությունը հանձնվել էր հայիեղկոմին: Տվյալ դեպքում Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը հայկական կողմից ստորագրեցին արդեն լիազորությունները վայր դրած կառավարության ներկայացուցիչները, որոնք այլևս իրավասու չէին դա անելու, ուստի գերազանցել են իրենցի իրավասությունները, հետևաբար նաև այս պատճառով այդ պայմանագիրը չի կարող իրավական ուժ ունենալ: Բացի այդ էլ, Ալեքսանդրապոլի պայմանագրի 15-րդ հոդվածի համաձայն՝ պայմանագիրը պետք է վավերացվեր մեկ ամսվա ընթացքում, սակայն այն ընդհանրապես չի վավերացվել: Այսինքն, ապօրինի լինելուց զատ, Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը անգամ ուժի մեջ էլ չի մտել:

Հայաստանի Խորհրդայնացումից հետո Սևրի պայմանագրի և Վիլսոնի իրավարար վճիռի չեզոքացումը թուրքերն արդեն կապում էին բոլշևիկյան Ռուսաստանի հետ: 1921 թ. մարտի 16-ի Մոսկվայի պայմանագրով Հայաստանի տարածքներից Կարսը, Արդահանը, Սուրմալուն հանձնվում էին Թուրքիային, իսկ Նախիջևանը հանձն-

¹ Թորիլեան Շ., *Հսկական հարցը և միջազգային օրենքը*, Պոլսոյ 1976, էջ 107:

վում էր Ադրբեջանի խնամակալությանը, պայմանով, որ վերջինս այն չի զիջի երրորդ պետությանը¹ (այսինքն՝ Հայաստանին): Մոսկվայի պայմանագիրը ստորագրվեց առանց Հայաստանի մասնակցության և առանց նրա կամքը հաշվի առնելու, ուստի այն չէր կարող պարտադիր լինել վերջինիս համար: Սա թերևս գիտակցում էին նաև բոլշևիկներն ու քեմալականները, և դրանով պետք է բացատրել Մոսկվայի պայմանագրի 15-րդ հոդվածը, որով Ռուսաստանը պարտավորվում էր միջոցներ ձեռնարկել, որ անդրկովկասյան հանրապետությունները Թուրքիայի հետ ապագայում կնքվելիք պայմանագրերում ճանաչեն Մոսկվայի պայմանագրի՝ անմիջականորեն իրենց վերաբերող հոդվածները²: Դա նշանակում էր, որ Ռուսաստանը պարտավորվում էր առաջին հերթին հարկադրել Հայաստանին ճանաչել Թուրքիայի հետ իր կնքած ապօրինի գործարքի պայմանները:

Խորհրդային Ռուսաստանը չհապաղեց կատարել Թուրքիային տված իր խոստումը, նրա նախաձեռնությամբ նույն թվականի հոկտեմբերի 13-ին Կարսում ստորագրվեց փաստաթուղթ մի կողմից Թուրքիայի, իսկ մյուս կողմից Անդրկովկասի երեք հանրապետությունների՝ Հայաստանի, Վրաստանի և Ադրբեջանի միջև: Կարսի պայմանագիրը փաստորեն հանդիսացավ Մոսկվայի պայմանագրի պատճենը, որով Ռուսաստանը և Թուրքիան փորձում էին իրավական տեսք տալ իրենց ապօրինի գործարքին³: Կարսի պայմանագիրը բառացի կրկնում է Մոսկվայի պայմանագրի հոդվածները և այդ ճանապարհով «օրինականացնում» Մոսկվայի բոլշևիկա-քեմալական անօրինական գործարքը:

¹ Հայաստանը ... փաստաթղթերում, էջ 500–501:

² Նույն տեղում, էջ 504:

³ Թորիկեան Շ., Հայկական հարցը և միջազգային օրենքը, էջ 107:

Մոսկվայի ու Կարսի երկկողմ անօրինական պայմանագրերով Սևրի փաստաթղթով ամրագրված Հայաստանի իրավունքները՝ չեզոքացնելու փորձերից հետո, թուրքերը ցանկանում էին այդ հարցում վերջակետ դնել միջազգային բազմակողմ պայմանագրի միջոցով, որը նախատեսվում էր կնքել Լոզանի կոնֆերանսում: Քեմալականների հաշվարկների համաձայն, Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո Անտանտի նախկին տերություններն այլևս նախկինի նման չպետք է սատարեին Հայաստանին, որն արդեն գտնվում էր Խորհրդային Ռուսաստանի ազդեցության ներքո: Սակայն 1923 թ. հուլիսի 24-ին ստորագրված Լոզանի պայմանագրով հստակեցվում էին Թուրքիայի միայն արևմտյան՝ Բուլղարիայի և Հունաստանի հետ և հարավային՝ Սիրիայի և Իրաքի սահմանները և ոչ մի խոսք չկար արևելյան, մասնավորապես Հայաստանի հետ սահմանի մասին¹: Պնդումն առ այն, որ այդ հարցն արդեն լուծվել էր Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերով քննադատության չի դիմանում այն պարզ պատճառով, որ եվրոպական տերությունների գաղափարական ու քաղաքական հակառակորդ հանդիսացող Խորհրդային Ռուսաստանի հետ կատարված երկկողմ գործարքը չէր կարող պարտադիր լինել Լոզանի կոնֆերանսին մասնակցած տերությունների համար:

4.3. Հայոց ցեղասպանության հետևանքները: Մշակութային ցեղասպանություն

Հայ ժողովրդին իր բնօրրանից զրկելը՝ հայրենագրկումը, հանդիսանում է Հայոց ցեղասպանության գլխավոր կորուստը: Միաժամանակ՝ այն ցեղասպանության կազմակերպիչների համար

¹ Տե՛ս http://www.lib.byu.edu/index.php/Treaty_of_Lausanne

հանդիսացել է այդ հանցագործությունը կատարելու կարևորագույն շարժառիթը և նպատակը¹: Քանի որ խոսքը հայրենիքի մեծ մասի՝ 9/10-ի կորստի մասին է, ուստի պետք է հստակեցնել, թե դա ինչ հետևանքներ է ունեցել և ինչպես է անդրադարձել հայ ժողովրդի հետագա կենսագործունեության ու զարգացման վրա:

Մեծ եղեռնից հետո հայ ժողովրդին հասցված մարդկային կորուստները կազմեցին շուրջ 1,5 միլիոն մարդ: Սակայն, մարդկային կորուստների թիվը հստակեցնելիս, անպայմանորեն պետք է հաշվի առնվի նաև ցեղասպանության քաղաքականության ընթացքում իսլամացած հայերի թիվը, որոնք ցեղասպանության զոհ-ժողովրդի համար նույնպես մարդկային կորուստ են, քանզի ուժացման այդ գործընթացի հետևանքով նրանք դադարել են իրենց հայ համարել:

Հոգեբանական բարդություններ. Ցեղասպանությունից հետո հայ ժողովուրդը ձեռք է բերել բազմաթիվ հոգեբանական բարդություններ ու վախեր, որոնք բացասաբար են անդրադարձել նրա հետագա կենսագործունեության վրա²: Հայոց ցեղասպանության հոգեբանական հետևանքներն ուղղակի և անուղղակի կերպով ազդել ու շարունակում են ազդել ոչ միայն Եղեռնը անմիջականորեն վերապրածների, այլ նաև հաջորդ սերունդների վրա:

Հայոց ցեղասպանության նյութական կորուստների հետ կապված հիմնականում հիշատակվում է 1919 թ. Փարիզի Խաղաղության վեհաժողովին հայկական պատվիրակությունների ղեկավարների՝ Ավետիս Ահարոնյանի և Պողոս Նուբար փաշայի կողմից ներկայացված հուշագիրը, որի համաձայն 1915–1919 թթ. հայերի ունեցած նյութական կորուստները հաշվվում են 19.130.982.000

¹ Տե՛ս Մելքոնյան Ա., *Հայոց պատմության դասերն ու պատգամները*, Ե., 2013, էջ 427:

² Տե՛ս *Стратегические последствия геноцида армян*, «Византийское наследие», (информационно-аналитический журнал), Е., 2002, № 3, с. 16.

Ֆրանսիական ֆրանկ¹: Սակայն կարճ ժամանակում կատարված այս հաշվարկը չի կարող համարվել վերջնական և ենթակա է վերանայման:

Մշակութային ժառանգության կորուստ. Հայոց ցեղասպանության իրագործմամբ հայ ժողովրդին հասցվել են վիթխարի մշակութային կորուստներ: 1914 թ. թուրքական պաշտոնական տեղեկությունների համաձայն՝ արևմտահայերն ունեին 83 առաջնորդարան, 1860 հայկական եկեղեցիներ ու մատուռներ, 451 վանքեր և շուրջ 2000 վարժարաններ²: ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի 1974 թ. տվյալների համաձայն՝ Արևմտյան Հայաստանի վանքերից ու եկեղեցիներից 1915 թ. հետո կանգուն է մնացել 913 շինություն, որոնցից հետագա տարիների ընթացքում 464-ը լիովին ոչնչացվել են, 252-ը՝ վերածվել փլատակների, իսկ 197-ը՝ վերականգնման լուրջ կարիք ունի³: Ակնհայտ է, որ նույն ճակատագրին են արժանացել նաև հայկական առաջնորդարաններն ու վարժարանները: Պետք է նշել, որ երբ խոսում ենք «շարունակվող ցեղասպանության» մասին, նկատի ունենք նաև Թուրքիայի կողմից հայկական պատմաճարտարապետական հուշարձանների, եկեղեցիների ու վանքերի նկատմամբ պետականորեն շարունակվող ոչնչացման քաղաքականությունը, որը նպատակ է հետապնդում Արևմտյան Հայաստանում վերացնել հայերի՝ իբրև այդ տարածքի իրական տերերի, մասին հիշեցնող ամեն ինչ: Հայերի նկատմամբ մշակութային եղեռնի դրսևորում պետք է համարել նաև հազարավոր հայկական ձեռագրերի ոչնչացումը, որոն-

¹ *Ցեղասպանության հետևանքով հայ ժողովրդի կրած կորուստները*, կազմող Լ. Բարսեղյան, Ե., 1999, էջ 13:

² Տե՛ս Աստույան Ա., *Հայերի ունեզրկման գործընթացը Օսմանյան կայսրությունում 1915–1923 թթ. վկայություններ*, փաստեր և փաստաթղթեր, «Վ.մ», Ե., 2010, թիվ 3 (31), հավելված, էջ XVI–XVII:

³ Տե՛ս *Հայ-թուրքական հարաբերություններ. հիմնախնդիրներ և հետաձևարարներ*, խորհրդարանական խումբներ, 19–20 դեկտեմբերի 2007 թ., Ե., 2011, էջ 144:

ցում ամփոփված է հայ ժողովրդի հազարամյա գիտական միտքն ու հանճարը:

Պետք է նշել, որ հայ պատմամշակութային ժառանգության ոչնչացման քաղաքականությունը շարունակվեց նաև հաջորդ թուրքական վարչակարգերի կողմից: Թուրքական իշխանությունների վարած մշակութային եղենի քաղաքականության հետևանքով հազարամյակների ընթացքում ստեղծված և համամարդկային քաղաքակրթության անքակտելի արժեք համարվող հայկական բազմահազար հուշարձաններ ջնջվեցին հողի երեսից:

Բարբարոսության առաջնային թիրախ էին դիտվում այն հուշարձանները, որոնք իրենց գոյությամբ առավել ցայտուն էին մատնանշում հայերի ներկայությունն իրենց պատմական հայրենիքում: Դրանցից էին վանքերն ու եկեղեցիները, բազմահազար արձանագիր տապանաքարերով և խաչքարերով հարուստ հայկական գերեզմանոցները: Հայկական կամուրջներից, աղբյուրներից և բնակելի կառույցներից անհետացվում են գլխավորապես հայերեն արձանագրությունները:

1928 թ. Արևմտյան Հայաստանում անվանափոխվեցին բնակավայրերի և աշխարհագրական բնիկ հայկական տեղանունները:

1940-60-ական թթ. հայկական հուշարձաններն Արևմտյան Հայաստանում ոչնչացվում էին նաև երկրի զինուժի կողմից: Կանգուն մնացած հուշարձանները ծառայում են որպես գոմ, պահեստ, նույնիսկ բանտ, որոշ դեպքերում էլ վերածվում են մզկիթի: Արևմտյան Հայաստանում բնակվող մահմեդականների շրջանում ակտիվորեն լուրեր էին տարածվում, թե հայկական եկեղեցիներում և գերեզմանատներում հայերը գանձեր են թաքցրել, ինչը հանգեց-

նում է այդ հուշարձանների ոչնչացմանը նաև տեղի մահմեդականների ձեռքերով¹:

Հայկական քաղաքակրթական ժառանգության նենգափոխման և յուրացման ծրագիր իրականացնելով, վերջին տարիներին թուրքական իշխանությունները սկսել են իրականացնել հայկական եկեղեցիների վերականգնման աշխատանքներ: Այս քայլերն իրականում ուղղված են ոչ թե այդ պատմամշակութային արժեքների վերականգնմանը, այլ աշխարհում Թուրքիայի՝ իբրև հանդուրժող և քաղաքակիրթ պետության պատրանքի ստեղծմանը:

Այսպիսով, հայ մշակույթի նկատմամբ իրագործված եղեռնը հետապնդում է երկու գլխավոր նպատակ՝ նախ ապացուցել, որ Արևմտյան Հայաստանը երբեք հայերի բնօրրանը չի եղել, և երկրորդ՝ Թուրքիայում հայերի ցեղասպանություն տեղի չի ունեցել:

Թուրքիայի Հանրապետության կողմից ներկայումս պետականորեն իրականացվող հայ պատմամշակութային հուշարձանների ոչնչացումը, դրանց յուրացումն ու Հայոց ցեղասպանության ժխտողականությունը պետք է դիտել իբրև ցեղասպան քաղաքականության հերթական փուլ:

4.4. Հայկական սփյուռքի ձևավորումը

Առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում Օսմանյան կայսրությունում իրականացված ցեղասպանության հետևանքով ֆիզիկապես ոչնչացվեց և իր հայրենիքից՝ Արևմտյան Հայաստանից, բռնի կերպով վտարվեց ամբողջ հայությունը: Ցեղասպանությունը վերապրած հայությունն ապաստանեց գրեթե բոլոր աշ-

¹ Տե՛ս Հովհաննիսյան Ա., *Թուրքիա. մշակութային ցեղասպանություն*, Ե., 2005:

խարհամասերի տարբեր երկրներում, որի արդյունքում էլ ձևավորվեց հայ ժողովրդի կեցության մի նոր վիճակ՝ Սփյուռք:

Սկզբնական շրջանում հայ գաղթականները սկսեցին կուտակվել Մերձավոր Արևելքում, հիմնականում Սիրիայում, Լիբանանում, Իրաքում, ինչպես նաև Եգիպտոսում և Հունաստանում¹: Հայկական Սփյուռքը, սակայն, միանգամից չձևավորվեց: Նրա գոյավորման փուլը տևեց շուրջ մեկուկես տասնամյակ: Գաղթական հայությունը, որը գոյությունը քարշ էր տալիս անասելի ծանր պայմաններում, ակնկալում էր, որ մեծ տերությունները Թուրքիայի նկատմամբ հաղթանակ տանելուց հետո կկատարեն հայությանը տված իրենց խոստումները և հնարավորություն կընձեռեն հայրենիք վերադառնալու համար ու այնտեղ անվտանգ ու արժանապատիվ ապրելու երաշխիքներ կստեղծեն:

Հայկական հարցը լուծելու մեծ տերությունների խոստումների ի չիք դառնալուց և խոր հիասթափություն ապրելուց հետո արևմտահայությանը չէր մնում ոչինչ, քան փորձել հաստատվել նոր երկրներում, համակերպվել այդ երկրների սոցիալ-տնտեսական ու հասարակական-քաղաքական կյանքի հետ, բայց, միևնույն ժամանակ՝ չճուլվել այդ օտար միջավայրում և շարունակել հայ մնալ:

Սփյուռքի ազգային-էթնիկական գոյապահպանության հիմնական միջոցը կրթամշակութային գործունեությունն է, որն իրականացնում են քաղաքական կուսակցությունների հիմնած համասփյուռքյան մշակութային միությունները: Սփյուռքի հոգևոր-ազգային գործունեությունը կազմակերպվում էր նաև համայնքային կառույցների՝ եկեղեցու, վարժարանների, ակումբների և մշակութային օջախների միջոցով: Իբրև կանոն՝ համայնքները կազմակերպվում էին եկեղեցու շուրջ, որը իշխանությունների կողմից ճանաչվում էր

¹ Տե՛ս Դավթարյան Կ., *Հայ Սփյուռքի սրտամուկություն* (համառոտ ակնարկ). Ե., 2004:

որպես համայնքի ղեկավար մարմին: Հիմնական դերը վիճակվել էր Հայ առաքելական եկեղեցուն: Կարևոր գործունեություն էին ծավալում նաև Հայ կաթոլիկ և Հայ բողոքական (ավետարանական) եկեղեցիները: Սփյուռքի կենսագործունեությանն իրենց մասնակցությունն էին բերում նաև բարեգործական կազմակերպությունները, հայրենակցական միությունները¹:

Տարբեր երկրներում հայ գաղթականներին տեղավորելու հետ մեկտեղ առաջնահերթ խնդիր դարձավ նրանց աշխատանքով ապահովելը: Գործազրկությունը համազգային աղետի նշանակություն ունեցավ: Աշխատանք հայթայթելու համար անհրաժեշտ էր ընդունել տվյալ երկրի քաղաքացիություն: Ի տարբերություն շատ երկրների, այդ խնդիրը համեմատաբար հեշտ լուծվեց Բուլղարիայում և Լիբանանում:

Հայաստան-Սփյուռք կապերը սկզբնավորվում են Սփյուռքի ձևավորման առաջին իսկ տարիներին: Սակայն 1920-ական թթ. վերջերին խզվեցին Խորհրդային Հայաստանի կապերը սփյուռքայության հետ, ինչը պայմանավորված էր ԽՍՀՄ-ի վարած քաղաքականությամբ:

1940-50-ական թթ. պայմանականորեն համարվում է Սփյուռքի ինքնահաստատման փուլը: Մեծ տերությունների կողմից Հայկական հարցի լուծումն օրակարգից հանելուց հետո Փարիզը որպես սփյուռքահայության հասարակական-քաղաքական կառույցների գործունեության կենտրոն կորցրեց իր նշանակությունը՝ աստիճանաբար իր տեղն ու դերը զիջելով Լիբանանի մայրաքաղաք Բեյրութին, որտեղ կենտրոնացան ազգային կուսակցությունների և այլ համասփյուռքյան կառույցների կենտրոնական մարմինները: Այս-

¹ Տե՛ս Մելքոնյան Է., Հայկական բարեգործական ընդհանուր միության պատմություն, Ե., 2005:

տեղ հայերի համար համեմատաբար դյուրին էր քաղաքացիություն ստանալ և աշխատանք գտնել¹:

1960-70-ական թթ. պայմանականորեն համարվում են Սփյուռքի զարթոնքի փուլ, որի ընթացքում հայերին հաջողվեց լուրջ ձեռքբերումներ ունենալ բնակության երկրների տնտեսության տարբեր բնագավառներում՝ որոշ ոլորտներում նույնիսկ հաստատելով իրենց առաջատար դիրքերը: Այս փուլում ակտիվացան նաև հարաբերությունները Խորհրդային Հայաստանի հետ, ինչը պայմանավորված էր, ինչպես նախորդ շրջանում տեղի ունեցած մեծ թվով սփյուռքահայերի ներգաղթով, այնպես էլ ԽՍՀՄ-ի վարած նոր քաղաքականությամբ²:

1980-ական թթ. պայմանականորեն սկսվում և մինչ օրս շարունակվում է Սփյուռքի ինտեգրման փուլը, որի ընթացքում զգալիորեն ակտիվացավ պայքարը ինչպես Հայոց ցեղասպանության, այնպես էլ Արցախի Հանրապետության միջազգային ճանաչման համար: Հայաստանի անկախության հռչակումից հետո հայրենիքի և Սփյուռքի միջև հաստատվեցին նոր որակի հարաբերություններ, որոնք միտված են ինչպես հայրենիքի հզորացմանը, այնպես էլ սփյուռքի համայնքներում հայապահպանության խնդիրների լուծմանը:

¹ Տե՛ս Թովուդյան Հ., Սիրիայի և Լիբանանի հայկական գաղթաօջախների պատմություն (1841–1946), Ե., 1986:

² Տե՛ս Դավաթյան Կ., Հայ Սփյուռքի պատմություն, էջ 145:

ԳԼՈՒԽ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ

ՀԱՅԱՀԱԼԱԾ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆ ԱԴՐԲԵՋԱՆՈՒՄ: ՀԱՅՈՑ ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՃԱՆԱԶՈՒՄԸ ԵՎ ՀԱՏՈՒՑՄԱՆ ԽՆԴԻՐԸ

5.1. 1988-1990 թթ. ադրբեջանահայության նկատմամբ իրագործված ցեղասպանության և էթնիկ զտումների քաղաքականությունը

Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզի հայության ինքնորոշվելու՝ Խորհրդային Հայաստանին միանալու, արդարացի քայլին ի պատասխան Խորհրդային Ադրբեջանի իշխանությունները, առաջնորդվելով թուրքական իշխանությունների, ինչպես նաև մուսավաթական նախնիների՝ դարասկզբին կուտակած հանցավոր փորձով, ադրբեջանահայության նկատմամբ սկսեցին իրականացնել ցեղասպանության և էթնիկ զտումների քաղաքականություն:

1988 թ. փետրվարի 27-ից 29-ը և 1990 թ. հունվարի 13-ից մինչև 20-ը Սումգայիթում և Բաքվում տեղի ունեցան հայերի զանգվածային ջարդերն ու տեղահանումները՝ ի պատասխան Լեռնային Ղարաբաղի ժողովրդի ինքնորոշման պահանջի: Դա Ադրբեջանի իշխանությունների կողմից ի սկզբանե որդեգրված հանցավոր քաղաքականություն էր, որն իր հիմքում ուներ հայ ժողովրդի նկատմամբ Օսմանյան կայսրության և Քեմալական Թուրքիայի կողմից իրագործված ցեղասպանության քաղաքականությունը: Սումգայիթյան կոտորածների նման Բաքվի ջարդերը ևս կազմակերպված էին

և նպատակ էին հետապնդում ահաբեկել հայերին ու հարկադրել՝ հրաժարվելու իրենց օրինական պահանջներից, նրանց դուրս վռնել ոչ միայն Սումգայիթից ու Բաքվից, այլ նաև Ղարաբաղից: Այդ օրերի Ադրբեջանի շատ ղեկավարների կարգախոսն էր՝ «մահ հայերին»:

..

Սումգայիթում և Բաքվում հայերի զանգվածային սպանությունների կազմակերպված լինելը երևում է այն փաստից, որ բոլոր բնակկառավարչություններին վաղօրոք կարգադրված էր կազմել հայ բնակիչների ցուցակը, արգելել հայերին աշխատանքի գնալ¹: Եթե Սումգայիթում դա արվեց փետրվարի 28-ից սկսած, ապա Բաքվում դեռևս 1989 թ. դեկտեմբերի 25-ից սկսած: Երկու դեպքում էլ հայերին արտաքսելու և բնաջնջելու կոչերն ահագնացան այն բանից հետո, երբ առանձնացվեցին հայերի հասցեները և ճշտվեց այն ժամանակահատվածը, երբ սկսելու էին զանգվածային կոտորածները²:

Ադրբեջանի «Ժողովրդական ազգային ճակատի» պարագլուխ Ա. Փանախովը և Ադրբեջանի կոմկուսի կենտկոմի առաջին քարտուղար Ա. Վեզիրովը հունվարի 13-ին հանդես գալով հեռուստատեսությամբ՝ ադրբեջանական ժողովրդին կոչ են անում հարձակում գործել Լեռնային Ղարաբաղի և Ադրբեջանի հայաբնակ բնակավայրերի վրա: Նրանց ելույթներից հետո Բաքվում սկսվեցին հայ ընտանիքների դեմ հարձակումներն ու բարբարոսությունները: Հունվարի 13-ին Բաքվի փողոցներում թափված էին կտտանքների ենթարկված տասնյակ հայերի դիակներ: Այդ օրվանից հալածանքները Բաքվում կազմակերպված ձև ընդունեցին: Քաղաքը տուն առ տուն «մաքրվում էր հայերից»: Հրաշքով փրկված հայերին ուղարկում էին նավահանգիստ, որտեղ նրանք վերջնականապես կո-

¹ Տե՛ս *Сумгаит...Геноцид...жестокость?* Է., 1989.

² Տե՛ս Մոսիսովա Ի., Հովհանյան Ա., *Բաքվի ջարդերը*, Ե., 1992:

ղդատվում էին և նավերով արտաքսվում հիմնականում Թուրքմենիա՝ Կրասնովոդսկի՝

Ադրբեջանահայության ցեղասպանության և էթնիկ զտումների մեջ իր մեղքի բաժինն ուներ նաև ԽՍՀՄ քաղաքական ղեկավարությունը, որը միջոցներ չձեռնարկեց հայությանը կոտորածները կանխելու ուղղությամբ²։ Խորհրդային զորքերը հայտնվում էին այն ժամանակ, երբ մոլեռանդ ամբոխն արդեն գրեթե ավարտել էր իր սև գործը, սակայն գալուց հետո էլ նրանք որևէ գործուն միջոցներ չէին ձեռնարկում մարդասպաններին սանձելու ուղղությամբ։

Պաշտոնական տվյալների համաձայն, Սումգայիթում զոհվել էր 32 հայ, այնինչ իրականում զոհված հայերի թիվը գերազանցում էր 100-ը³։ Պաշտոնական տվյալներով Բաքվում սպանված հայերի թիվը գերազանցում էր 200-ը, զոհերի իրական թիվն այդպես էլ չհաջողվեց պարզել, քանի որ այդ կապակցությամբ դատական քննություն չիրականացվեց։ Ադրբեջանական իշխանությունների ցեղասպան քաղաքականության հետևանքով ոչ միայն վերացվեց Բաքվի 252 հազարանոց հայկական համայնքը, տեղահանվեց Ադրբեջանի շուրջ 400 հազար հայությունը, այլև լայնածավալ ռազմական ագրեսիա սկսվեց ինքնորոշված Լեռնային Ղարաբաղի հայ բնակչության դեմ, ինչը հանգեցրեց մարդկային և նյութական ծանր կորուստների։

¹ Տե՛ս «Սովետական Ղարաբաղ», 16.01.1990 թ.։

² Տե՛ս Հակոբյան Թ., *Կամուջ ու սև, Արցախյան օրագիր*, Ե., 2008, էջ 99։

³ Տե՛ս *Сынзаст...Геноцид...жестокость?*, с. 55.

5.2. Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման ու դատապարտման գործընթացը

Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման ու դատապարտման առաջին լուրջ քայլը պետք է համարել հայերի զանգվածային բնաջնջման քաղաքականության հենց իրագործման պահին Անտանտի տերությունների՝ Ռուսաստանի, Ֆրանսիայի ու Մեծ Բրիտանիայի կողմից ընդունված 1915 թ. մայիսի 24-ի համատեղ հռչակագիրը, որով հայերի զանգվածային սպանությունների պատասխանատվությունը դրվում էր թուրքական իշխանությունների վրա՝ դրանց տալով հանցագործություն որակումը, որն ուղղված էր «մարդկության և քաղաքակրթության դեմ»¹: Հետագայում այս ձևաձևակերպումը ՄԱԿ-ի կողմից նույնականացվեց ցեղասպանություն՝ «գենոցիդ» եզրույթի հետ:

1918 թ. նոյեմբերի 4-ին օսմանյան խորհրդարանը չեղյալ համարեց երիտթուրքական կառավարության կողմից ընդունված և ապօրինաբար գործադրված 1915 թ. մայիսի 30-ի «Տեղահանության մասին» ժամանակավոր օրենքը, որը երիտթուրքական վարչակարգի համար «իրավական հիմք» ծառայեց հայերի զանգվածային բռնագաղթն ու բնաջնջումն իրականացնելու համար: Օսմանյան խորհրդարանի տվյալ որոշմամբ փաստորեն ճանաչեց երիտթուրքական կառավարության կողմից իրականացված Հայոց ցեղասպանության փաստը: Պատերազմի ընթացքում նախկին երիտթուրքական կառավարության կատարած հանցագործությունները, այդ թվում՝ հայերի զանգվածային կոտորածները հետաքննելու նպատակով ստեղծվեց խորհրդարանական հատուկ Հինգերորդ

¹ *Международные отношения в эпоху империализма, Документы из архивов Царского и Временного правительства. 1878–1917, М.-Л. 1931–1940, серия III, т. 7, ч. 2, с. 252.*

հանձնաժողովը, որի կազմակերպած քննությունների արդյունքում կազմված նյութերը հետագայում փոխանցվեցին երիտթուրք պարագլուխների գործերը քննող թուրքական ռազմական տրիբունալներին: Թուրքական ռազմական տրիբունալներում հայերի տեղահանությունների և կոտորածների մեղադրանքով ընթացած դատավարությունների արդյունքում երիտթուրքական կառավարության անդամները հեռակա կարգով դատապարտվեցին մահվան¹:

Օսմանյան կայսրության խորհրդարանում 1918 թ, նոյեմբեր-դեկտեմբեր ամիսների նիստերի ընթացքում հայերի զանգվածային կոտորածների փաստերի դատապարտումը, «Տեղահանության մասին» օրենքի չեղարկումը և թուրքական ռազմական տրիբունալների կողմից հայության բնաջնջման գլխավոր պատասխանատուներին մահվան դատապատելը, ըստ էության, նշանակում էր այդ երկրի օրենսդիր ու դատական մարմինները կողմից Հայոց ցեղասպանության փաստի յուրօրինակ ճանաչում:

1965 թ. Մեծ Եղեռնի 50-ամյակի հետ կապված ազգային զարթոնքը, հետևողական պայքարն ու քարոզչությունը տվեցին դրական արդյունքներ: Հայոց ցեղասպանության հարցը դուրս եկավ տասնամյակների լուծությունից և կրկին հայտնվեց միջազգային հանրության ուշադրության կենտրոնում: XX դարի առաջին ցեղասպանությունը սկսեց քննարկվել և դատապարտվել մամուլում, տարբեր պետությունների խորհրդարանների ու միջազգային կազմակերպությունների կողմից, ինչի արդյունքում բազմաթիվ պետություններ ու կազմակերպություններ ընդունեցին Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչող ու դատապարտող բանաձևեր:

¹ Տե՛ս Հայերի ցեղասպանությունը ըստ երիտթուրքերի դատավարության փաստաթղթերի: Առաջաբանը, թարգմանությունը և ծանոթագրությունները Ա.Հ. Փափազյանի, Ե., 1988

1965 թ. ապրիլի 20-ին Ուրուգվայի Սենատն ու Ներկայացուցիչների պալատը համատեղ նիստում որոշեցին ապրիլի 24-ը սահմանել Հայոց ցեղասպանության զոհերի հիշատակի օր, իսկ 1972 թ. օգոստոսի 9-ին որոշում ընդունվեց Հայոց ցեղասպանության ճանաչման ու դատապարտման մասին: Ուրուգվայի խորհրդարանը 2004 թ. մարտի 26-ին ընդունեց Հայոց ցեղասպանության ճանաչման և դատապարտման վերաբերյալ օրենք:

1965 թ. հուլիսի 15-ին Հելսինկիում տեղի ունեցած Խաղաղության կողմնակիցների համաշխարհային կոնգրեսը դատապարտեց Հայոց ցեղասպանությունը¹:

1974 թ. ՄԱԿ-ի մարդու իրավունքների հանձնաժողովի 30-րդ նստաշրջանը Օսմանյան կայսրությունում հայերի ջարդը որակեց որպես 20-րդ դարի առաջին ցեղասպանություն: Իսկ 1985 թ. հուլիսի 2-ին ՄԱԿ-ի Մարդու իրավունքների հանձնաժողովի 38-րդ նստաշրջանը 1915-1916 թթ. հայերի կոտորածները բնութագրեց որպես ցեղասպանության օրինակ²:

1975 թ. օգոստոսի 24-ին Կիպրոսի Ներկայացուցիչների պալատը բանաձև ընդունեց ապրիլի 24-ը Հայոց ցեղասպանության զոհերի հիշատակի օր հռչակելու մասին, իսկ 1982 թ. ապրիլի 29-ին նույն մարմինը հայ ժողովրդի նկատմամբ իրականացված ոճիրը բնորոշեց որպես ցեղասպանություն: 2015 թ. ապրիլի 2-ին Կիպրոսի խորհրդարանն ընդունեց Հայոց ցեղասպանության ժխտումը քրեականացնող օրենք:

1983 թ. օգոստոսի 10-ին Կանադայի Վանկուվեր քաղաքում գումարված Եկեղեցիների համաշխարհային խորհուրդը դատապարտեց Հայոց ցեղասպանությունը և ՄԱԿ-ին կոչ արեց ընդունել

¹ Տե՛ս Հովհաննիսյան Ն., *Արմենոլոգիա ճանաչված ցեղասպանություն և*, Ե., 2010, էջ 194:

² Տե՛ս Генцикл армян: ответственность Турции и обязательства мирового сообщества, Е., 2003, т. 2, ч. 1, с. 665-666.

այդ փաստը: Եկեղեցիների համաշխարհային խորհուրդը միաձայն դատապարտեց Հայոց ցեղասպանությունը 1989 թ. մայիսին ԱՄՆ-ի Սան Անտոնիոյում և 2015 թ. ապրիլին Երևանում կայացած հերթական համագումարում¹:

1984 թ. ապրիլի 13-16-ը Փարիզում հրավիրված Ժողովուրդների մշտական դատարանի հատուկ նստաշրջանը հայերի ցեղասպանությունը դատապարտող և հայ ժողովրդին պատճառած վնասները հատուցել պահանջող որոշում ընդունեց²:

1987 թ. հունիսի 18-ին Եվրոխորհրդարանն ընդունեց «Հայկական հարցի քաղաքական լուծման մասին» բանաձևը, որով ընդգծվեց, որ Օսմանյան կայսրության մեջ 1915-1917 թթ. հայերի կոտորածները ՄԱԿ-ի 1948 թ. դեկտեմբերի 9-ի «Ցեղասպանության հանցագործությունը կանխելու և դրա համար պատժի մասին» կոնվենցիայի համաձայն հանդիսանում են ցեղասպանություն և, դրանից ելնելով Եվրոխորհրդից պահանջվում էր ճնշում գործադրել Թուրքիայի վրա, որ վերջինս նույնպես ընդունի Հայոց ցեղասպանությունը³: Հայոց ցեղասպանությունը Եվրոխորհրդարանի կողմից դատապարտվեց նաև 2005 թ. սեպտեմբերի 28-ի որոշմամբ և 2015 թ. ապրիլի 15-ին Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարելիցի կապակցությամբ ընդունված բանաձևով:

Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման ու դատապարտման գործընթացն ավելի մեծ ծավալներ ընդունեց, երբ Հայ դատի պաշտպանությամբ սկսեց հանդես գալ հայկական պետությունը: 1988 թ. նոյեմբերի 22-ին Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհուրդը 1915 թ. հայերի ցեղասպանությունը դատապարտող օրենք

¹ Տե՛ս Հովհաննիսյան Ն., *Այնմեղիոր ճանաչված ցեղասպանություն է*, էջ 195:

² Տե՛ս *Միջազգային հանրությունը դատապարտում է Հայոց ցեղասպանությունը*, կազմող և ներածականի հեղինակ Լ.Ա. Բաբսեղյան, Ե., 1999, էջ 5:

³ Տե՛ս European Parliament Resolution on a political solution to the Armenian question, Doc. A2-33/87, http://www.europarl.europa.eu/intcoop/euro/pcc/aag/pcc_meeting/resolutions/1987_07_20.pdf

ընդունեց, իսկ 1990 թ. օգոստոսի 23-ին Գերագույն խորհրդի ընդունած՝ Հայաստանի անկախության հռչակագրում ամրագրվեց, որ «Հայաստանի Հանրապետությունը պաշտպանում է 1915 թ. Օսմանյան Թուրքիայում և Արևմտյան Հայաստանում հայերի ցեղասպանության միջազգային ճանաչման գործընթացը»¹: Հայոց ցեղասպանության հարցում Հայաստանի որդեգրած այս դիրքորոշումը լրացուցիչ խթան հանդիսացավ այդ հանցագործության միջազգային ճանաչման ու դատապարտման գործընթացում:

1993 թ. մայիսի 5-ին Արգենտինայի Սենատի բանաձևով ճանաչվեց ու դատապարտվեց Հայոց ցեղասպանությունը: Արգենտինայի Սենատը Հայոց ցեղասպանության հարցում հետագայում ևս ընդունեց բանաձևեր 2003 թ. օգոստոսի 20-ին, այնուհետև՝ 2004 թ. մարտի 31-ի հռչակագիրը, 2005 թ. ապրիլի 20-ի որոշումը, 2006 թ. ապրիլի 19-ին ընդունեց հատուկ հայտարարություն: 2004 թ. մարտի 18-ին Արգենտինայի օրենսդիր մարմնում շրջանառության մեջ դրվեց Հայոց ցեղասպանության մասին օրինագիծը, 2007 թ. հունվարի 15-ին էլ ընդունվեց համապատասխան օրենքը:

1995 թ. ապրիլի 14-ին Ռուսաստանի Պետական Դոման հայտարարություն ընդունեց հայ ժողովրդի ցեղասպանության դատապարտման մասին: Պետական Դոման Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչող ու դատապարտող հայտարարություններ ընդունեց նաև 2005 թ. և 2015 թ. ապրիլի 24-ին:

1996 թ. ապրիլի 23-ին Կանադայի Համայնքների պալատը յուրաքանչյուր տարվա ապրիլի 20-27-ը հայտարարեց մերձավորների նկատմամբ մարդկանց դաժան վերաբերմունքի հիշողության շաբաթ: 2002 թ. հունիսի 13-ին Կանադայի Սենատի որոշմամբ Հայոց ցեղասպանությունը՝ ճանաչվեց և դատապարտվեց որպես 20-րդ դարի առաջին ցեղասպանություն: 2004 թ. ապրիլի 21-ին Հայոց

¹ Տե՛ս ՀՀ Անկախության հռչակագիր, ընդունված 23 օգոստոսի 1990 թ.:

ցեղասպանությունը դատապարտող բանաձև ընդունեց նաև Կանադայի Համայնքների պալատը:

1996 թ. ապրիլի 25-ին Հունաստանի խորհրդարանն օրենք ընդունեց ապրիլի 24-ը հայերի ցեղասպանության հիշատակի օր հաստատելու մասին: 2014 թ. սեպտեմբերի 9-ին Հունաստանի խորհրդարանը ձայների մեծամասնությամբ ընդունեց օրենք, որով քրեական պատասխանատվություն սահմանվեց հրեաների, հայերի և Պոնտոսի հույների ցեղասպանության ժխտման համար:

1997 թ. մայիսի 3-ին Լիբանանի Պատգամավորների պալատի որոշմամբ ապրիլի 24-ը հռչակվեց որպես հայ ժողովրդի հետ միասնականության օր: 2000 թ. մայիսի 11-ին Լիբանանի խորհրդարանը երկրորդ անգամ բանաձև ընդունեց Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ:

1998 թ. մարտի 26-ին Բելգիայի Սենատը դատապարտեց 1915 թ. հայերի ցեղասպանությունը: 2015 թ. հուլիսի 24-ին Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ բանաձև ընդունվեց նաև Բելգիայի Ներկայացուցիչների պալատի կողմից:

1998 թ. ապրիլի 22-ին Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության խորհրդարանը Հայոց ցեղասպանությունը դատապարտող որոշում ընդունեց:

2000 թ. մարտի 29-ին Շվեդիայի խորհրդարանը բանաձև ընդունեց Հայոց ցեղասպանության ճանաչման և դատապարտման մասին:

2000 թ. նոյեմբերի 10-ին Վատիկանն իր հայտարարության մեջ Հայոց ցեղասպանությունը համարեց XX դարի հետագա բոլոր սարսափների սկիզբը: 2015 թ. ապրիլի 12-ին Հռոմի պապ Ֆրանցիսկոս I-ը Վատիկանում պատարագի ժամանակ Հայոց ցեղասպանությունն անվանեց 20-րդ դարի առաջին ցեղասպանություն:

2000 թ. նոյեմբերի 16-ին Իտալիայի խորհրդարանը Հայոց ցեղասպանությունը դատապարտող որոշում ընդունեց:

2001 թ. հունվարի 18-ին Ֆրանսիայի Ազգային ժողովը և Սենատը համատեղ օրենք ընդունեցին Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչելու մասին, որը հունվարի 29-ին վավերացվեց Ֆրանսիայի նախագահի կողմից:

2003 թ. դեկտեմբերի 16-ին Շվեյցարիայի Ազգային խորհուրդը ճանաչեց Հայոց ցեղասպանությունը:

2004 թ. նոյեմբերի 30-ին Սլովակիայի Ազգային Ասամբլեան որոշում ընդունեց Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչելու մասին:

2004 թ. դեկտեմբերի 21-ին Նիդեռլանդների խորհրդարանի ստորին պալատը հայտարարություն ընդունեց Հայոց ցեղասպանության ճանաչման մասին:

2005 թ. ապրիլի 19-ին Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչեց և դատապարտեց Լեհաստանի Սեյմը:

2005 թ. հունիսի 15-ին Գերմանիայի Բունդեստագն ընդունեց Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ առաջին բանաձևը: 2015 թ. ապրիլի 23-ին Գերմանիայի նախագահ Յոախիմ Գաուկն իր ելույթում դատապարտեց Հայոց ցեղասպանությունը, իսկ 2016 թ. հունիսի 2-ին Գերմանիայի Բունդեսթագն ընդունեց նոր բանաձև, որով ճանաչվում ու դատապարտվում էր Հայոց ցեղասպանությունը:

2005 թ. հուլիսի 14-ին Վենեսուելայի Ազգային Ասամբլեան ընդունեց Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչող բանաձև:

2005 թ. դեկտեմբերի 15-ին Լիտվայի Ասամբլեան ընդունեց Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչող բանաձև:

2007 թ. հուլիսի 7-ին Չիլիի Սենատը միաձայն ընդունեց Հայոց ցեղասպանությունը դատապարտող բանաձև: 2015 թ. ապրիլի 14-ին Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ բանաձև ընդունվեց նաև Չիլիի Պատգամավորների պալատի կողմից:

2007 թ. նոյեմբերի 19-ին ՄԵՐԿՈՍՈՒՐ-ի խորհրդարանական վեհաժողովի լիազումար նիստում Հայոց ցեղասպանության ճանաչման ու դատապարտման որոշում կայացվեց:

2010 թ. մարտի 11-ին Շվեդիայի խորհրդարանը՝ Ռիկստագը, ընդունեց 1915 թ. Օսմանյան Թուրքիայում իրագործված հայերի, ասորիների և պոնտացի հույների ցեղասպանությունը ճանաչող բանաձև:

2014 թ. նոյեմբերի 27-ին Բուլվիայի Սենատի և Պատգամավորների պալատի ընդունած բանաձևերով ճանաչվեց ու դատապարտվեց Հայոց ցեղասպանությունը:

Հայ ժողովրդի նկատմամբ իրագործված ոճրագործությունը դատապարտվել է նաև Հայոց ցեղասպանությունը դեռևս պաշտոնապես չճանաչած բազմաթիվ երկրների նահանգային ու քաղաքային օրենսդիր մարմինների կողմից:

Միանգամայն սպասելի էր, որ Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարելիցի՝ 2015 թվականին նորանոր երկրներ պետք է միանային այդ հանցագործությունը ճանաչած ու դատապարտած երկրների շարքին:

2015 թ. ապրիլի 22-ին Օսմանյան կայսրությունում հայերի հանդեպ իրագործված ցեղասպանության 100-րդ տարելիցի հիշատակի կապակցությամբ Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչող ու դատապարտող բանաձև ընդունեց Ավստրիայի խորհրդարանը: Մայիսի 6-ին Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչող ու դատապարտող բանաձև ընդունեց Լյուքսեմբուրգի խորհրդարանը:

2015 թ. մայիսի 29-ին Բրազիլիայի Դաշնային Սենատի ընդունած օրինագծով ճանաչվեց ու դատապարտվեց Հայոց ցեղասպանությունը, իսկ հոկտեմբերի 29-ին Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչվեց ու դատապարտվեց Պարագվայի Սենատի կողմից ընդունված բանաձևով:

2017 թ. հունվարի 26-ին Դանիայի խորհրդարանն ընդունեց Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչող և դատապարտող բանաձև:

Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչումն ու դատապարտումը շարունակվում է, և նորանոր երկրներ են դատապարտելու մարդկայնության դեմ ուղղված մեծագույն հանցագործություններից մեկը՝ XX դարի առաջին ցեղասպանությունը:

Միջազգային հանրության և թուրք առաջադեմ հասարակության ճնշումը վաղ թե ուշ հանգեցնելու է Թուրքիայի Հանրապետության կողմից հայերի դեմ իրագործված ցեղասպանության ճանաչմանն ու այդ հանցագործության հետևանքների հաղթահարմանը:

5.3. Համահայկական հռչակագրի սկզբունքները և Հայոց ցեղասպանության հետևանքների հաղթահարման խնդիրը

Հայ ժողովուրդն արդեն մի քանի տասնամյակ պայքարում է 20-րդ դարասկզբին իր նկատմամբ իրագործված ցեղասպանության ճանաչման և դատապարտման համար: Այդ ժամանակամիջոցում ծավալված պայքարի արդյունքում տարբեր երկրների խորհրդարանների և միջազգային կազմակերպությունների կողմից ընդունվել են Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչող ու դատապարտող բանաձևեր, որոնք չափազանց կարևոր են, քանզի դրանցով սկզբունքային գնահատական է տրվել հայերի նկատմամբ 20-րդ դարասկզբին կատարվածին՝ այն որակելով իբրև ցեղասպանություն և մատնանշվել է տվյալ հանցագործությունն իրագործած պետությունը: Սակայն, չնայած այդ ամենին, Թուրքիան պետական մակարդակով շարունակում է ժխտել հայերի նկատմամբ կատարված հանցագործությունը: Տվյալ պայմաններում ակնհայտ է դառնում, որ Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման համար

պայքարելով՝ անհնար է հասնել հարցի վերջնական հանգուցալուծմանը և վաղուց հասունացել է ժամանակը՝ պայքարելու այդ հանցագործության հետևանքների հաղթահարման ու հատուցման համար: Այս ուղղությամբ արդեն իսկ կատարվեց առաջին լուրջ քայլը, երբ 2015 թ. հունվարի 29-ին հենց Հայոց ցեղասպանության զոհերի հիշատակի հուշահամալիրի մոտ պաշտոնապես հրապարակվեց «Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարելիցի համահայկական հոչակագիրը»:

Այդ փաստաթղթով Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարելիցին նվիրված միջոցառումները համակարգող պետական հանձնաժողովն ու Սփյուռքում գործող տարածաշրջանային հանձնախմբերը, հանդես գալով համայն հայության անունից, հիմնվելով երիտթուրքերի վարչակազմը դատապարտող 1919–1921 թթ. Օսմանյան ռազմական արտակարգ ատյանների դատավճիռների, 1915 թ. Անտանտի պետությունների մայիսի 24-ի համատեղ հոչակագրի, 1920 թ. օգոստոսի 10-ի Սևրի հաշտության պայմանագրի և 1920 թ. նոյեմբերի 22-ի՝ ԱՄՆ-ի նախագահ Վուդրո Վիլսոնի Իրավարար վճռի վրա և ղեկավարվելով ՄԱԿ-ի Գլխավոր վեհաժողովի 1946 թ. դեկտեմբերի 11-ի 96(1) բանաձևի, 1948 թ. դեկտեմբերի 9-ի «Ցեղասպանության հանցագործությունը կանխարգելելու և պատժելու մասին» ՄԱԿ-ի կոնվենցիայի, 1968 թ. նոյեմբերի 26-ի «Պատերազմական հանցագործությունների և մարդկության դեմ ուղղված հանցագործությունների նկատմամբ վաղեմության ժամկետ չկիրառելու մասին» ՄԱԿ-ի կոնվենցիայի, ինչպես նաև 1966 թ. դեկտեմբերի 16-ի «Քաղաքացիական և քաղաքական իրավունքների մասին» միջազգային դաշնագրի և մարդու իրավունքների վերաբերյալ՝ բոլոր այլ միջազգային ակտերի համապատասխան սկզբունքներով և դրույթներով հայտարարեց, որ այդ պահից ի վեր մեկնարկում է հայ ժողովրդի միասնական պայքարը ոչ միայն Հայոց ցեղասպա-

նության փաստի համաշխարհային ճանաչմանը հասնելու, այլև ցեղասպանության հետևանքների հաղթահարման համար¹:

Միանգամայն բնական է, որ, պաշտոնական շրջանառության մեջ դնելով «Հայոց ցեղասպանության հետևանքների հաղթահարում» ձևակերպումը, ինչը Հայոց պահանջատիրության, հասուցման գաղափարի դիվանագիտական արտահայտությունն է, հռչակագրային բնույթ ունեցող սույն փաստաթղթում չէր հստակեցվում, թե ի՞նչ է հասկացվում «Հայոց ցեղասպանության հետևանքներ» հասկացության տակ և ինչպե՞ս կամ ի՞նչ չափով է պատկերացվում այդ հետևանքների հաղթահարումը, քանզի կան հետևանքներ, որոնք ուղղակիորեն անվերականգնելի են:

Համահայկական հռչակագիրն ընդունած մարմնի տրամաբանական հաջորդ քայլը պետք է լինի «Հայոց ցեղասպանության հետևանքների հաղթահարման համար Թուրքիային ներկայացվելիք պատմաիրավական հիմնավոր պահանջների փաթեթ-փաստաթղթի» ընդունումը: Համահայկական հռչակագրի 6-րդ կետն, ըստ էության, հենց դրան է վերաբերվում՝ արձանագրելով, որ պետք է մշակվի իրավական պահանջների թղթածրար՝ դիտելով այն որպես անհատական, համայնքային և համազգային իրավունքների և օրինական շահերի վերականգնման գործընթացի մեկնարկ²: «Պահանջների փաթեթի» կամ «թղթածրարի» ընդունումը կարևոր է այն առումով, որ այդ կերպ Հայոց ցեղասպանության հետևանքների և Թուրքիային ներկայացվելիք պահանջների հարցում կձևավորվի համազգային միասնական մոտեցում:

Հայոց ցեղասպանության իրագործմամբ հայ ժողովրդին հասցված վնասներն ու կորուստները և դրանց չվերացման պատճառով

¹ Տե՛ս «Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարելիցի համահայկական հռչակագիրը», <http://www.president.am/hy/press-release/item/2015/01/29/>

² Տե՛ս նույն տեղում:

առաջացած հետևանքները պայմանականորեն կարելի է բաժանել հետևյալ խմբերի՝ ա) հայրենագրկում, բ) մարդկային կորուստներ, գ) մշակութային ժառանգության կորուստ, դ) նյութական կորուստներ, ե) հոգեկան խեղումներ ու հոգեբանական բարդոյթներ:

Հայոց ցեղասպանության գլխավոր հետևանքի՝ հայրենագրկման հաղթահարման պահանջը, օրինակ, կարող է հիմնավորվել 1920 թ. նոյեմբերի 22-ի ԱՄՆ-ի նախագահ Վուդրո Վիլսոնի իրավարար վճռով, ինչն ընդունվել է ցեղասպանության իրականացման պահին գործող միջազգային իրավական նորմերին համապատասխան¹:

Հայոց ցեղասպանության արդյունքում մշակութային ժառանգության կորուստների վերականգնման պահանջը, կարող է հիմնավորվել 1923 թ. հուլիսի 24-ի Լոզանի պայմանագրի՝ ոչ մահմեդականների իրավունքների պաշտպանությանը վերաբերող 42 հոդվածի 3-րդ մասով, որի համաձայն՝ թուրքական կառավարությունը պարտավորվել է լիակատար պահպանության տակ առնել եկեղեցիները, սինագոգները, գերեզմանները և փոքրամասնությունների այլ կրոնական հաստատությունները: Տվյալ հոդվածի պահանջից բխում է ոչ միայն եկեղեցիները չքանդելն ու չավերելը, այլև դրանց ամրացումն ու նորոգումը²: Բացի դրանից, Թուրքիայում հայկական մշակութային ժառանգությունը կարող է պաշտպանվել նաև ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի կանոնադրության դրույթներով, քանի որ թե՛ Հայաստանը և թե՛ Թուրքիան հանդիսանում են այդ կազմակերպության անդամ-երկրներ:

Ինչ վերաբերվում է ցեղասպանության իրագործմամբ հայ ժողովրդին հասցված նյութական կորուստներին, ապա սեղմ ժամկե-

¹ Մարության Ա., *ԱՄՆ նախագահ Վուդրո Վիլսոնի Իրավարար վճռի քաղաքական ու միջազգային իրափական նշանակությունը*, «Մեծ երկուն. դատապարտումից հատուցումն» (հոդվածների ժողովածու), Ե., 2011, էջ 97:

² Տե՛ս http://www.lib.byu.edu/index.php/Treaty_of_Lausanne

տներում 1919 թ. Փարիզի Խաղաղության վեհաժողովին հայկական պատվիրակությունների՝ Ավետիս Ահարոնյանի և Պողոս Նուբար փաշայի կողմից ներկայացված մոտ 19.131 մյոֆրանսիական ֆրանկի՝ հաշվարկն, անշուշտ, խիստ մոտավոր է և ենթակա ճշգրտման: Հայոց ցեղասպանության նյութական կորուստների հատուցման համար փայլուն նախադեպային հիմք կարող է հանդիսանալ 1952 թ. սեպտեմբերի 10-ի Գերմանիայի Ֆեդերատիվ Հանրապետության և սիոնիստների Պահանջների կոնֆերանսի միջև կնքված Լյուքսեմբուրգյան համաձայնագիրը, որով Գերմանիան սկսեց Հոլոքոստի նյութական վնասների հատուցումը հրեաներին²:

Հայոց ցեղասպանության հոգեբանական հետևանքների վերականգնման տեսակետից միջազգային իրավունքում կիրառելի է սատիսֆակցիան*, որի առաջին դրսևորումը պետք է լինի Թուրքիայի Հայոց ցեղասպանության ժխտողական քաղաքականությունից հրաժարումը, կատարված հանցագործության փաստի ճանաչումը և պաշտոնական ներողության հայտնումը: Սատիսֆակցիայի այս գործողությունները ընդամենը Հայոց ցեղասպանության հետևանքների հաղթահարման առաջին անհրաժեշտ քայլերն են, որոնց հաջորդելու է Հայոց ցեղասպանության հետևանքների հաղթահարման գործընթացը այլ՝ հայրենիքի նկատմամբ իրավունքների վերականգնման և նյութական հետևանքների հատուցման հարթություններում:

¹ *Ցեղասպանության հետևանքով հայ ժողովրդի կրած կորուստները, կազմող*

Լ. Բարսեղյան, Ե., 1999, էջ 9:

² **Մարության Հ.,** *Գերմանիայի ֆինանսական փոխհատուցումները հրեությանը* (ձևավորումը, գործընթացը, ներկա վիճակը), «Արևմտահայության պահանջադրության հիմնախնդիրները» (գիտագործնական միջազգային գիտաժողով), Կիպրոս-Նիկոսիա, 18–19 ապրիլի, 2008 թ., «Գիտական գեկուցումների ժողովածու», Մոսկվա, 2008, էջ 83:

* Հակաիրավական արարքով պետության կողմից պատճառված բարոյական վնասի հատուցման ձև է:

«Պահանջների փաթեթում» կամ «թղթածրարում» Հայոց ցեղասպանության հետևանքների հստակեցումն ու դրանից բխող իրավական պահանջների ձևակերպումն, անշուշտ, բավարար չեն դրանք կենսագործելու համար: Անհրաժեշտ է ստեղծել նաև Հայոց ցեղասպանության հետևանքները հաղթահարումն ապահովող մարտավարական, կիրառական փաստաթուղթ՝ «Հայոց ցեղասպանության հետևանքների հաղթահարման գործողությունների ծրագիրը», որում մատնանշվելու են այն մեթոդներն ու մեխանիզմները, որոնցով հնարավոր է լինելու հասնել վերը նշված հետևանքների հաղթահարմանը: Այս փաստաթուղթն, ի տարբերություն Համահայկական հռչակագրի ու «Պահանջների փաթեթի» կամ «թղթածրարի», պետք է լինի փակ, սահմանափակ օգտագործման համար նախատեսված՝ թույլ չտալու համար, որ հակառակորդը նախապես իմանալով՝ հնարավորություն ստանա կանխարգելիչ քայլերով չեզոքացնել իր համար անբարենպաստ հետևանքները¹: Գործողությունների ծրագրում պետք է ամրագրվի Հայոց ցեղասպանության հետևանքների հաղթահարման ուղղությամբ կատարվելիք աշխատանքների դերաբաշխումը՝ Հայաստանի և Սփյուռքի միջև, ելնելով նրանց իրավասություններից, կարողություններից ու փորձառություններից: Ծրագրում նաև պետք է հստակեցվեն այն ուղղությունները, որոնցով պետք է զուգահեռաբար աշխատանքներ տարվեն թե՛ իրավական, և թե՛ քաղաքական հարթություններում:

Պետք է նշել, որ Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարելիցին Հայաստանի Հանրապետությունն իր կատարած քայլերով ցեղասպանության հանցագործության դեմ պայքարի առաջամարտիկի դեր ստանձնեց: 2015 թ. մարտի 24-ին, ՀՀ Ազգային ժողովը 1915-1923 թթ.² Օսմանյան կայսրությունում ասորիների³ և հույների ցե-

¹ Տե՛ս Մարության Ա., *Հայոց ցեղասպանության հետևանքների հաղթահարման հիմնախնդիրներն ու պատմաիրավական հիմնավորումները*, Ե., 2014, էջ 286:

ղասպանությունը դատապարտող հայտարարություն ընդունեց: Նույն թվականի ապրիլի 15-ին «ՀՀ տոների և հիշատակի օրերի մասին» ՀՀ օրենքում կատարվեց փոփոխություն, որով դեկտեմբերի 9-ը՝ ՄԱԿ-ի 1948 թ. «Ցեղասպանության հանցագործության կանխարգելման ու դրա համար պատժի մասին» կոնվենցիայի ընդունման օրը, հռչակվեց ցեղասպանությունների դատապարտման և հիշատակման օր: Հայաստանի այս նախաձեռնությունը հասավ իր տրամաբանական ավարտին, երբ սեպտեմբերի 11-ին ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեայի 69-րդ նստաշրջանի 103-րդ լիազումար նիստում կոնսենսուսով ընդունվեց Հայաստանի ներկայացրած բանաձևը, որով դեկտեմբերի 9-ը հռչակվեց ցեղասպանության հանցագործության զոհերի հիշատակի, արժանապատվության և այդ հանցագործության կանխարգելման միջազգային օր:

2015 և 2016 թվականներին տարբեր երկրներից ժամանած անվանի գիտնականների, հոգևորականների, լրագրողների ու քաղաքական գործիչների, մասնակցությամբ Երևանում կազմակերպվեցին «Ընդդեմ ցեղասպանության հանցագործության» առաջին և երկրորդ գլոբալ ֆորումները, ինչպես նաև ցեղասպանության հանցագործության դեմ պայքարող անձանց «Ավրորա» մրցանակաբաշխությունները: Չնայած այս ակնառու հաջողություններին հայ ժողովրդի նկատմամբ իրագործված ցեղասպանության ճանաչման, դատապարտման ու այդ հանցագործության հետևանքների հաղթահարման ուղղությամբ դեռևս շատ անելիքներ կան: Այս առումով մշտապես պետք է հիշել, որ Հայոց ցեղասպանության հետևանքների հաղթահարումը ոչ միայն հայության իրավունքների վերականգնման ու Հայաստանի Հանրապետության ազգային անվտանգության ապահովման հարց է, այլ նաև՝ անմեղ զոհերի հիշատակի առաջ մեր սրբազան պարտքն է:

ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Արխիվային նյութեր

- 1.1. ՀԱԱ, ֆ. 28, ց. 1, գ. 109, գ. 379:
- 1.2. ՀԱԱ, ֆ. 45, ց. 1, գ. 12:
- 1.3. ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 1, գ. 126, գ. 423, գ. 532, ց. 5, գ. 56, գ. 132, գ. 138:
- 1.4. ՀԱԱ, ֆ. 117, ց. 1, գ. 1880:
- 1.5. ՀԱԱ, ֆ. 121, ց. 2, գ. 94:
- 1.6. ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 22:
- 1.7. ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 86:
- 1.8. ՀԱԱ, ֆ. 223, ց. 1, գ. 36:
- 1.9. ՀԱԱ, ֆ. 227, ց. 1, գ. 438, գ. 453:
- 1.10. ՀԱԱ, ֆ. 243, ց. 1, գ. 9:
- 1.11. ՀԱԱ, ֆ. 654, ց. 4, գ. 17:
- 1.12. ՀԱԱ, ֆ. 1086, ց. 3, գ. 156:

2. Փաստաթղթերի ժողովածուներ

- 2.1. Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828-1923), Զ. Կիրակոսյանի խմբ., Ե., 1972:
- 2.2. Հայերի կոտորածները Բաքվի և Ելիզավետպոլի նահանգներում 1918-1920 թթ. (փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու), պատ. խմբ.՝ Ա. Վիրաբյան, կազմ.՝ Ս. Միրզոյան, Ա. Ղազիյան, Ե., 2003:

- 2.3. Հայոց ցեղասպանությունը Թուրքիայում բուլղարական դիվանագիտական փաստաթղթերի լույսի ներքո, կազմող Հ. Կիլիկյան, բուլղարերենից թարգմանեցին Զ.Մ. Ղասաբյանը, Կ.Հ. Ճինգոզյանը, Ե., 1996:
- 2.4. Հայերի ցեղասպանությունը ըստ երիտթուրքերի դատավարության փաստաթղթերի, Առաջաբանը, թարգմ. և ծանոթագր. Ա.Հ. Փափազյանի, Ե., 1988:
- 2.5. Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում, փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու (կազմ. Մ.Գ. Ներսիսյան, Ռ.Գ. Սահակյան, Մ.Գ. Ներսիսյանի խմբ.), Ե., 1991:
- 2.6. Միջազգային հանրությունը դատապարտում է Հայոց ցեղասպանությունը, կազմող և ներածականի հեղինակ Լ.Ա. Բարսեղյան, Ե., 1999:
- 2.7. Ցեղապանության հետևանքով հայ ժողովրդի կրած կորուստները, կազմող Լ. Բարսեղյան, Ե., 1999:
- 2.8. Армянский вопрос и Геноцид армян в Турции (1913-1919). Сборник материалов политического архива Министерства иностранных дел Кайзеровской Германии, сост., отв. редактор и автор предисловия В. Микаелян, Е., 1995.
- 2.9. Геноцид армян в Османской империи. Сборник документов. Под редакцией М. Нерсисяна, Е., 1966, Второе, дополненное издание Е., 1983.
- 2.10. Геноцид армян: ответственность Турции и обязательства мирового сообщества, М., 2003, т. 2, ч. 1.
- 2.11. Международные отношения в эпоху империализма, Документы из архивов Царского и Временного правительства. 1878-1917, М.-Л., 1931-1940, серия III, т. 7, ч. 2.

- 2.12. Beylerian A., Les Grandes Puissances, L'Empire Ottoman et les Arméniens dans les Archives Françaises, 1914-1918, Paris, 1983.
- 2.13. Lepsius Joh., Deutschland und Armenien 1914-1918. Sammlung diplomatischer Aktenstücke, Potsdam, 1919:

3. Մենագրություններ

- 3.1. Ադոնց Ն. Հայկական հարցի լուծման շուրջ, Ե., 1989:
- 3.2. Ա-Դօ, Մեծ դեպքերը Վասպուրականում 1914-1915 թվականներին, Ե., 1917:
- 3.3. Այլախոս և այլադավան հայեր, Ե., 2007:
- 3.4. Անդրեասեան Տ., Զեյթունի անձնատուությունը և Սուեիտիոյ ինքնապաշտպանութիւնը, Գահիրէ, 1915:
- 3.5. Անումյան Մ., Ճանաչում և դատապարտում. Երիտթուրքերի դատավարությունները (1919-1921 թթ. և 1926 թ.), Ե., 2013:
- 3.6. Աստույան Ա., Դարի կողոպուտը. Հայերի ունեզրկումը Օսմանյան կայսրությունում 1914-1923 թթ., Ե., 2013:
- 3.7. Ավետիսյան Ս., Մերձավոր Արևելքի ամերիկյան նպաստամատույց կոմիտեի գործունեությունը Հայաստանում 1918-1930 թթ., Ե., 2009:
- 3.8. Արզումանյան Մ.Վ., Արհավիրքից վերածնունդ, Ե., 1973:
- 3.9. Աբջան Թ., Երիտթուրքերի գործած ոճիրը մարդկության դեմ. Հայոց ցեղասպանությունը և էթնիկ զտումները Օսմանյան կայսրությունում, Ե., 2015:
- 3.10. Աբջան Թ., Հայերի բռնի իսլամացումը, Լոություն, Ժխտում և Ուժացում, Ե., 2016:
- 3.11. Բարսեղով Յու., Հայերի ցեղասպանության համար նյութական պատասխանատվությունը, Ե., 1999:

- 3.12. Գալուստեան Գ.Հ., Մարաշ կամ Գերմանիկ եւ հերոս Ջէյթուն, Նիւ Եորք, 1934:
- 3.13. Գալուստեան Կ., Գաբիկեան Մ., Ագ-Տադի քառամեայ գոյամարտը, Մարսէյլ, 1932:
- 3.14. Գասպարյան Ռ.Հ., Հայկական կոտորածները Կիլիկիայում (XIX դարի 90-ական թթ. – 1921 թ.), Ե., 2005:
- 3.15. Գուստ Վ., Հայերի ցեղասպանությունը 1915-1916, Գերմանիայի արտաքին գործերի նախարարության քաղաքական արխիվի փաստաթղթերից, Ե., 2008:
- 3.16. Դալլաքյան Կ., Հայ Սփյուռքի պատմություն, Ե., 2004:
- 3.17. Զուիցերիացի հայասեր Յագուպ Քիւնցլեր. իր հայանպաստ գործունեութեան 40-ամեակին առթիւ, Պէյրութ-Հալէպ, 1946:
- 3.18. Թէոդիկ, Գողգոթա հայ հոգեւորականութեան եւ իր հօտին աղետելի 1915 տարին, Նիւ Եորք, 1985:
- 3.19. Թերզեան Յ., Կիլիկիոյ աղետը, հ. II, Կ.Պոլիս, 1912:
- 3.20. Թորիկեան Շ., Հայկական հարցը եւ միջազգային օրէնքը, Պէյրութ 1976:
- 3.21. Թովուլյան Հ., Սիրիայի և Լիբանանի հայկական գաղթօջախների պատմություն (1841-1946), Ե., 1986:
- 3.22. Կիրակոսյան Զ., Առաջին համաշխարհային պատերազմը և արևմտահայությունը, Ե., 1965:
- 3.23. Կիրակոսյան Զ., Երիտթուրքերը պատմության դատաստանի առաջ, գիրք առաջին, գիրք երկրորդ, Ե., 1982, 1983:
- 3.24. Կոսոյեան Հ., Վան բերդաքաղաքի ժողովրդային հերոսապատումը, Թեհրան, 1966:
- 3.25. Հակոբյան Թ., Կանաչ ու սեւ, Արցախյան օրագիր, Ե., 2008:
- 3.26. Հակոբյան Հ., Հայրենիք վերադառնալու գաղափարը և ժամանակակից միջազգային իրավունքը, Ե., 2000:

- 3.27. Հակոբյան Հ., Տարագիր հայության հայրենիք վերադառնալու պահանջի պատմական ու իրավական հիմքերը, Ե., 2002:
- 3.28. Հայ-թուրքական հարաբերություններ. հիմնախնդիրներ և հեռանկարներ, խորհրդարանական լսումներ, 19-20 դեկտեմբերի 2007 թ., Եր., 2011:
- 3.29. Հովհաննիսյան Ն., Արմենոցիդը ճանաչված ցեղասպանություն է, Ե., 2010:
- 3.30. Ղազարեան Հ., Ցեղասպան թուրքը, Պէյրուֆ, 1968:
- 3.31. Մաթոսյան Տ., Հայոց ցեղասպանություն և Հրեական Հոլոքոստ. համեմատական փորձ, Ե., 2005:
- 3.32. Մարության Ա., Հայոց ցեղասպանության գործով միջազգային դատարան դիմելու հիմքերն ու հնարավորությունները, Ե., 2014:
- 3.33. Մարության Ա., Հայոց ցեղասպանության հետևանքների հաղթահարման պատմաիրավական հիմնախնդիրներն ու հիմնավորումները, Ե., 2014:
- 3.34. Մարության Ա., Հայոց ցեղասպանության հիմնահարցը համաշխարհային քաղաքականության ազդեցիկ դերակատարների՝ Թուրքիայի հետ հարաբերությունների համատեքստում, Ե., 2015:
- 3.35. Մարության Ա., Հայոց ցեղասպանության հարցը Թուրքիայի արդի ներքաղաքական զարգացումների համատեքստում, Ե., 2016:
- 3.36. Մելքոնյան Ա., Հայոց պատմության դասերն ու պատգամները, Ե., 2013:
- 3.37. Մելքոնյան Ա., Ցեղասպանություն և հայրենագրկում. ճանաչումից՝ հատուցում, Ե., 2015:

- 3.38. Մելքոնյան Է., Հայկական բարեգործական ընդհանուր միության պատմություն, Ե., 2005:
- 3.39. Մոսեսովա Ի., Հովնանյան Ա., Բաքվի ջարդերը, Ե., 1992:
- 3.40. Մկան Զադե Ռիֆաթ, Օսմանյան հեղափոխության մութ ծալքերը և Իթթիհատի հայաջինջ ծրագրերը, Ե., 1990:
- 3.41. Յուշեր Արմենակ Եկարեանի, Գահիրէ, 1947:
- 3.42. Նասիպեան Ա., Բրիտանիա եւ Հայկական հարցը 1915-1923, Պէյրութ, 1994:
- 3.43. Պողոսյան Հ. Մ., Զեյթունի պատմություն, Ե., 1969:
- 3.44. Ռենե Պյուռ, Զմյուռնիայի վախճանը, Ե., 2001:
- 3.45. Ռոստոմ, Մահուան վաթառնամեակին առթիւ, Պէյրութ, 1979:
- 3.46. Սահակեան Ա., Դիցազնական Ուրֆան և իր հայորդիները, Պէյրութ, 1955:
- 3.47. Սահակյան Ռ. Գ., Թուրք-ֆրանսիական հարաբերությունները և Կիլիկիան 1919-1921 թթ., Ե., 1970:
- 3.48. Սահակյան Ռ., Խոտավերդյան Կ., Հայերի ցեղասպանությունը տասնամյակների լույսի ներքո, Ե., 1995:
- 3.49. Սաֆարյան Գ., Հայոց ցեղասպանության պատմաիրավական ասպեկտները, Ե., 2015:
- 3.50. Սաֆրաստյան Ռ., Օսմանյան Կայսրություն. Ցեղասպանության ծրագրի ծագումնաբանությունը (1876-1920 թթ.), Ե., 2009:
- 3.51. Սիմոնյան Հ., Հայերի զանգվածային կոտորածները Կիլիկիայում (1909 թ. ապրիլ), Ե., 2009:
- 3.52. Ստեփանյան Հ., Հայերի ներդրումն Օսմանյան կայսրությունում, Ե., 2011:

- 3.53. Վարդանյան Վ., Հայոց ցեղասպանության ճանաչման, դատապարտման և հետևանքների վերացման իրավական հիմնախնդիրները, Ե., 2017:
- 3.54. Վարդ-Մեխակ, Ջէյթունի նահանջը, Կ. Պոլիս, 1922:
- 3.55. Տատրեան Վ., Հայկական ցեղասպանությունը խորհրդարանային եւ պատմագիտական քննարկումներով, Ե., 1995:
- 3.56. Տատրյան Վ., Հայոց ցեղասպանությունը՝ ազգային և միջազգային իրավունքի երկակի հիմնախնդիր, Ե., 2012:
- 3.57. Տերնոն Ի., Անպատժելիություն, վրեժ և ժխտում: Հայկական ցեղասպանությունը միջազգային ատյանների առջև, Ե., 2003:
- 3.58. Քոչարյան Վ., Հայոց ցեղասպանությունը միջազգային իրավական փաստաթղթերում, Ե., 2014:
- 3.59. Օհանջանյան Ա., 1915 թվական. անհերքելի վկայություններ: Ավստրիական վավերագրերը Հայոց ցեղասպանության մասին, Ե., 1997:
- 3.60. Տէր-Հարությունեան Հ., Շապին-Գարահիսարի ապստամբությունը, Թիֆլիս, 1917:
- 3.61. Авакян А. Геноцид 1915г. Механизмы принятия и исполнения решений, Е., 1999:
- 3.62. Барсегов Ю., Арбитражное решение президента США по армяно-турецкой границе (политический и международно-правовой комментарий), Е., 1995:
- 3.63. Барсегов Ю., Геноцид Армян - преступление против человечества (о правомерности термина и юридической квалификации), Е., 1990.
- 3.64. Барсегов Ю., Геноцид армян – преступление по международному праву, М., 2000.

- 3.65. Гамелен А., Брон Ж-М. Восстановленная память, Е., 1995:
- 3.66. Дадрян В. Н., История Армянского геноцида, Этнический конфликт от Балкан до Анатолии и Кавказа, Е., 2007.
- 3.67. Марукян А., Основания и возможности обращения в Международный суд по делу геноцида армян, Е., 2014.
- 3.68. Марукян А., Проблема Геноцида армян в контексте отношений влиятельных акторов мировой политики с Турцией, Е., 2015.
- 3.69. Сумгаит...Геноцид...гласность?... Е., 1989:
- 3.70. Фирбюхер Г., Армения, 1915. Уничтожение Турцией культурного народа (отв. ред. В. Микаелян), Е., 1991.
- 3.71. Akçam T., Kurt Ü., Kanunların Ruhu: Emval-i Metruke Kanunlarında Soykırımın İzini Sürmek, Istanbul, 2012.
- 3.72. Bryce J., The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire, 1915-1916, London, 1916.
- 3.73. Cetinoglu S., Sermayenin Turkleştirilmesi, Resmi Tarih Tartışmaları -2, Ed. Fikret Başkaya, özgür üniversite Kitaplığı, Ankara, 2006.
- 3.74. Grenville J. A. S., Lord Salisbury and Foreign Policy, London, 1964.
- 3.75. Halacoglu Y., Die Armenien Frage, Klagenfurt-Wien-Ljubljana-Sarajevo, 2006.
- 3.76. Kevorkian R., The Armenian Genocide, A Complete History, I.B.Tauris, 2011.
- 3.77. Kevorkian R. H., Paboudjian P.B., 1915 öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler, İstanbul, 2013.
- 3.78. Köker O., 100 Yıl Önce Türkiye'de Ermeniler, Istanbul, 2005.

- 3.79. Künzler J. Im Lande des Blutes und der Tränen. Erlebnisse in Mesopotamien während des Weltkrieges, Potsdam, 1921.
- 3.80. Marukyan A., The Basis and Opportunities of Applying to UN International Court on the Case of the Armenian Genocide, Yerevan, 2014.
- 3.81. Marukyan A., The Problem of Armenian Genocide within the Context of Relations between the Influential Actors of World Politics and Turkey, Yerevan, 2015.
- 3.82. Morgenthau H., Ambassador Morgenthau's Story, N.Y., 1918.
- 3.83. Nogales R. de, Four Years Beneath the Crescent, (Trans. from Spanish by M. Lee, with an Introduction by Lieutenant-Colonel E. Davis), N. Y.- London, 1926:
- 3.84. Onaran N., Erval-i metruke olayi, Osmanli'da ve Cumhuriyette Ermeni ve Rum Mallarinin Türkleştirilmesi, Istanbul, 2010.
- 3.85. The Armenian Genocide. History. Politics. Ethics. Edited by R.G. Hovannisian, New Brunswick, 1991.
- 3.86. Üngör U., Polatel M., Confiscation and Destruction, The Young Turk Seizure of Armenian Property, London, 2011.
- 3.87. Uras E., The Armenians in history and the Armenian Question, Istanbul, 1988.
- 3.88. Ussher C. D., Knapp G.H., An American Physician in Turkey. A Narratives of Adventures in Peace and War, New York, Boston, 1917:

4. ԳԻՏԱԿԱՆ ԻՈՂՎԱԾՆԵՐ

- 4.1. Աստոյան Ա., Հայերի ունեզրկման գործընթացը Օսմանյան կայսրությունում 1914-1923 թթ. վկայություններ, փաստեր և փաստաթղթեր, «ՎԷՄ», Ե., 2010, թիվ 3 (31):

- 4.2. Արևմտյան Հայաստանի պատմական հուշարձանների վիճակը 1915 թ.-ից ի վեր, «Վարձք», N 2, Ե., 2010:
- 4.3. «Արևմտահայության պահանջատիրության հիմնախնդիրները» (գիտագործնական միջազգային գիտաժողով), Կիպրոս-Նիկոսիա, 18-19 ապրիլի 2008 թ., «Գիտական զեկուցումների ժողովածու», Մ., 2008:
- 4.4. Մսրլեան Զ., Զանքեր՝ ՄԱԿ-ի 30-րդ պարբերության վերահաստատման ուղղությամբ, «Հայկազեան հայագիտական հանդես», հատոր ԼԲ, Պեյրոթ, 2012:
- 4.5. Վարդանյան Վ., Հայերի դեմ իրագործված ցեղասպանության համար Թուրքիայի Հանրապետության միջազգային իրավական պատասխանատվության հիմքերը, եղանակները, ձևերը և տեսակները, «Նորավանդ» գիտակրթական հիմնադրամի տեղեկագիր, № 1, Եր., 2006:
- 4.6. Стратегические последствия геноцида армян, «Византийское наследство», (информационно-аналитический журнал), N 3, Ե., 2002.
- 4.7. Gulesian M.H., Armenian Refugees, "The Arena", Vol. 17, Boston, 1897.
- 4.8. Yavuz E., Armenian Claims in the Light of the Historical Documents, "Turkish Review", Spring, Vol. 1, N° 3, Ankara, 1986.

5. Մամուլի նյութեր

- 5.1. «Արաքս», Գիրք Բ, 1894-1895, Ս. Պետերբուրգ, 1897:
- 5.2. «Ժողովուրդ», Ղալաթիա (Կ. Պոլիս), 1918, 14/27 դեկտեմբեր:
- 5.3. «Սովետական Ղարաբաղ», 16.01.1990 թ.:
- 5.4. «Վան-Տոսպ», 1916, 19 հունիսի, № 30:

5.5. «Армянский вестник», 1917, N 4, N 10-11.

6. Համադանգային նյութեր

- 6.1. Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարելիցի Համահայկական հոչակագիր, <http://www.president.am/hy/press-release/item/2015/01/29>
- 6.2. Гирин И., Vae victis или унижение? <http://bercovich-zametki.com/2007/Zametki/Nomer3/Girin1.htm>
- 6.3. European Parliament Resolution on a political solution to the Armenian question, Doc. A2-33/87, http://www.europarl.europa.eu/intcoop/euro/pcc/aag/pcc_meeting/resolutions/1987_07_20.pdf
- 6.4. http://www.lib.byu.edu/index.php/Treaty_of_Lausanne

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԱԽԱԲԱՆ.....	3
ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ	
ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՅ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ	
ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԸ XIX ԴԱՐԱՎԵՐՋԻՆ	
ԵՎ XX ԴԱՐԱՍԿԶԲԻՆ	
1.1. 1894-1896 թթ. հայերի զանգվածային կոտորածներն Արևմտյան Հայաստանում և Օսմանյան կայսրության հայաբնակ այլ տարածքներում	6
1.2. 1909 թ. Կիլիկիայի հայության կոտորածները	14
ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ	
ՀԱՅՈՑ ՄԵԾ ԵՂԵՌՆԸ ԵՎ ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆԱԿԱՆ	
ՄԱՐՏԵՐԸ	
2.1. Հայերի զանգվածային բնաջնջման երիտթուրքերի ծրագիրը և ցեղասպան քաղաքականության նախապատրաստումը	17
2.2. Մեծ Եղեռնի առաջին փուլը՝ հայ տղամարդկանց զորակոչն ու ոչնչացումը օսմանյան բանակում	21
2.3. Մեծ Եղեռնի երկրորդ փուլը՝ հայ մտավորականության ոչնչացումը	23
2.4. Մեծ Եղեռնի երրորդ փուլը՝ հայ բնակչության բռնի տեղահանությունն ու կոտորածները	26
2.5. Մեծ Եղեռնի չորրորդ փուլը՝ ողջ մնացած հայության ոչնչացումը Սիրիայի և Միջագետքի համակենտրոնացման ճամբարներում	29

2.6. Վանի հերոսական ինքնապաշտպանությունը	30
2.7. Մուսալեռցիների հերոսական ինքնապաշտպանությունը ..	33
2.8. Արևմտահայ գաղթականության վերադարձը և երկրի վերաշինումը 1917 թ.	36

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ

ՀԱՅԵՐԻ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՇԱՐՈՒՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ 1918-1922 ԹԹ.

3.1. Ախալքալաքի գավառի հայության 1918 թ. կոտորածները .	39
3.2. Բաքվի հայության 1918 թ. ջարդերը	41
3.3. 1919-1922 թթ. Կիլիկիայի և Ջմյուռնիայի հայության բնաջնջումը քեմալականների կողմից	43
3.4. Արևմտահայ գաղթականությունը և հայ որբերը Հայաս- տանի Հանրապետությունում 1918-1920 թթ.	47

ԳԼՈՒԽ ՉՈՐՐՈՐԴ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐՈՒՄ ԵՎ ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԵՏԵՎԱՆՔՆԵՐԸ

4.1. Հայ-թուրքական սահմանագիծն ըստ Սևրի պայմանագրի և ԱՄՆ նախագահ Վուդրո Վիլսոնի իրավարար վճռի	50
4.2. Ալեքսանդրապոլի, Մոսկվայի ու Կարսի պայմանագրե- րով Սևրի պայմանագիրն ու Վիլսոնի իրավարար վճիռը չեղարկելու Թուրքիայի փորձերը	53
4.3. Հայոց ցեղասպանության հետևանքները: Մշակութային ցեղասպանություն	55
4.4. Հայկական սփյուռքի ձևավորումը	59

ԳԼՈՒԽ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ

ՀԱՅԱՀԱՆԱԾ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆ

ԱԴՐԲԵՋԱՆՈՒՄ: ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ

ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՃԱՆԱԶՈՒՄԸ ԵՎ ՀԱՏՈՒՅՄԱՆ ԽՆԴԻՐԸ

5.1. 1988-1990 թթ. աղբիքեջանահայության նկատմամբ իրագործված ցեղասպանության և էթնիկ զտումների քաղաքականությունը	63
5.2. Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման ու դատապարտման գործընթացը	66
5.3. Համահայկական հռչակագրի սկզբունքները և Հայոց ցեղասպանության հետևանքների հաղթահարման խնդիրը ..	74
ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ	81

ԱՐՄԵՆ ՄԱՐՈՒԹՅԱՆ

**ՀԱՅՈՑ ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԵՐ**

Համակարգչային ձևավորումը՝ Ն. Աղամյանի
Տպագրիչ՝ Լ. Մուրադյան

Ստորագրված է տպագրության 12.12.2018 թ.
Տպաքանակը՝ 200 օրինակ

**ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ НАН РА
INSTITUTE OF HISTORY OF NAS RA**

ՀՀ, 0019, Երևան, Մարշալ Բաղրամյան պող. 24/4
РА, 0019, Ереван, пр. Маршала Баграмяна 24/4
24/4, Marshal Baghramyan Ave., 0019, Yerevan
<http://www.academhistory.am>

[2000 թ.]

ՆԱ ՉԻՃՆԱՐԱՐ ԳԻՏ. ԳՐԱԴ.

FL0578064

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF ARMENIA
INSTITUTE OF HISTORY

ARMEN MARUKYAN

THE FUNDAMENTAL ISSUES OF THE
HISTORY OF THE ARMENIAN GENOCIDE

ՄԵՍՐՈԲ ԱՐՔ. ԱՇԵՅԱՆ
ՄԱՏԵՆԱԾԱՐ
182

ARCIL MESROB ASHJIAN
BOOK SERIES
182

YEREVAN – 2018

Printed by RA Ministry of Diaspora

Printed According to the Decision of the Academic Council of
Institute of History of NAS RA

Translation from Armenian by A. Khosroeva

MARUKYAN A.

“The Fundamental Issues of the History of the Armenian Genocide”, -
Yerevan, Institute of History, NAS of RA, 2018. 73 page.

A number of fundamental issues are presented and discussed in this current research on the basis of archival materials, documents, and studies of Armenian and foreign scholars and topic specialists. The comprehensive study included the criminal intentions of the Armenian Genocide, the stages of its perpetrations, and the self-defense battles of the Armenians. The book also touched upon the issues of continuation of the genocidal policy towards the Eastern Armenians and the Armenians of Azerbaijan by the Turkish and further Azerbaijani authorities. The Armenian Question was reviewed in the light of international treaties and documents, it has been discussed not only the international recognition and condemnation of the Armenian Genocide, but also the issues and possibilities of overcoming the consequences of this crime.

The book is intended for university students and masters of “History” and “International Relations” specialties, as well as for the teachers in Diaspora’s Armenian communities’ educational institutions. This research also can serve as helpful literature for readers specialized or interested on Genocide Studies.

ISBN 978-9939-860-74-9

PREFACE

The genocidal policy pursued by the Turkish authorities against the Armenian people started in 1894-1896 in Western Armenia by Sultan Abdul Hamid II in the form of the massacres of the Armenians; more than 300 thousand people were killed. This criminal policy was continued in 1908 by the Young Turks who had come to power through a coup. They first implemented the massacres of the Armenians in Cilicia in 1909 annihilating about 30.000 Armenians, and then using the circumstances of the First World War they perpetrated the Armenian Genocide (Mets Yeghern) and exterminated about 1.5 million Armenians. Thus, they put a nearly complete end to the thousands of years' presentation of Armenians in Western Armenia.

In 1918 the Turkish troops, invading Eastern Armenia, continued to exterminate the Armenian population, but already in Russian Empire, particularly in Eastern Armenia, the result of which were the massacres of the Armenians in Akhalkalaki province, Shushi and Baku in 1918. The Armenian killing policy was also inherited by the Kemalists who implemented the massacres of the Armenians of Cilicia and Smyrna in 1919-1922.

Meanwhile in its turn the administration of the Republican Turkey followed the Young Turks' policy of extermination, and parallel to the Armenian Genocide continued the policies of the occupation of the Armenian properties and cultural genocide. By this way it was attempted to eliminate the traces of Armenians as indigenous people from Western Armenia as well as the testimonies about that fact. The persecutions persisted against the small groups of forced Islamized Armenians in

different parts of Western Armenia. Consistently the rights of the Armenian community of Istanbul and the Armenian Patriarchate which were stipulated by the Treaty of Lausanne in 1923 were limited. Thus, all the Turkish regimes, regardless of the differences in the forms of public administration and political views, were unified in the issue of the rejection of the Armenians and inherently continued anti-Armenian policy.

The impunity of the genocide organizers of the Armenian people and the criminal state led to the repetition of the crime: the Jewish Holocaust during the Second World War, the Cambodian Genocide in 1975-1979, the Srebrenica Genocide in the territory of the former Yugoslavia in 1993, the Darfur Genocide in 2003, and finally the genocide of Christians, Yazidis and Kurds in Iraq and Syria by the terrorist groups of ISIS.

During the past century thousands of researches were published not only by the Armenian but also by foreign historians and genocide scholars where the mass extermination of the Armenian people by the Turkish government was qualified as an organized criminal policy. The same is confirmed by the materials of collections published on the documents kept in the archives of different countries. Despite all these Turkey doesn't adjust to historical facts, and even pursues genocide denial policy at the state level. Turkey with this policy, in fact, has moved the issue of the Armenian Genocide from the historical dimension and turned it into a political issue.

A number of governmental and non-governmental international organizations and more than 20 countries have already given a political assessment of the Armenian Genocide defining it as a serious international crime and have condemned it. However, the Republic of Turkey does not want to accept the Armenian Genocide recognition and condemnation

resolutions. Moreover, Turkey takes various measures to prevent the statement of the fact of the Armenian Genocide in future.

After the 100th commemoration of the Armenian Genocide, the teaching the history of the Armenian Genocide, and the presentation and discussion of various issues related to it, have acquired a new meaning and significance for the Armenians. With the adoption of the Pan-Armenian Declaration, it has been announced to the world that the Armenians won't be satisfied with the struggle for international recognition and condemnation of the Armenian Genocide, but they will also fight for the overcoming of the consequences of that crime, which in essence means fighting for reparation and for the Armenian claim. This new strategic emphasis demands to reinterpret the subjects of teaching history of the Armenian Genocide and the presentation of some of the issues.

CHAPTER I

THE MASSACRES OF THE ARMENIAN POPULATION OF THE OTTOMAN EMPIRE (THE END OF XIX – BEGINNING OF XX CENTURIES)

1.1. The Massacres of the Armenians in Western Armenia and other Armenian Populated Areas of the Ottoman Empire in 1894–1896

By the 16th article of the Treaty of San Stefano and the 61st article of the Treaty of Berlin which concluded the Russo-Turkish war of 1877–1878, the Armenian Question* ceased to be the internal issue of the Ottoman Empire; it was internationalized and became an agenda of European diplomacy. According to above mentioned both treaties the Ottoman Empire undertook an obligation to make reforms in the provinces of Western Armenia to equate the rights of the Armenian population** with the rights of the Muslims, as well as to ensure the

* “The Armenian Question” is well-known in the history of diplomacy as the issue of the rights and security of Western Armenians, the solution of which would have ultimately led to the realization of the right of self-determination of the Armenians living in their homeland – Western Armenia, namely the liberation of Western Armenia from the Ottoman Empire and the restoration of independence. The “Armenian Question” was considered an integral part of “the Eastern Question” known in the European diplomacy as the completeness of the problem of the liberation of non-Muslim peoples under the control of the Ottoman Empire, as well as the problem of the division of the territories of that Empire between the great states.

** According to the statistics of the Armenian Patriarchate in the late 19th century the Armenian population of the Ottoman Empire was distributed as follows:

a.) 1 million 630 thousand people in the provinces of Western Armenia such as Van, Bitlis, Erzurum, Diyarbakir, Kharberd and Sebastia.

security of the Armenian population from Muslims' attacks. But Sultan Abdul Hamid II did not fulfill international obligations and even intensified the pressure on the Armenian population. Abdul Hamid had his own formula for the solution to the Armenian Question which was "If there are no Armenians, there is no Armenian Question". Hence in 1891 he formed special Hamidian cavalry from the Kurds who helped to massacre the Armenians in future.

The Armenian population rebelled against the Armenian exterminating policy of Sultan Abdul Hamid. In 1893–1894 the Armenians resorted to self-defense in Sasun, but their resistance was suppressed by Hamidian regiments, Muslim bands and regular Turkish troops after which the brutal massacre of the Armenian population took place¹. As the Armenian exterminating policy by Abdul Hamid continued, the Armenians were obliged to resort to self-defense in Zeytun and Van, also. Unlike Sasun the Turkish authorities were unable to realize completely their killing policy in those locations and were forced to enter into negotiations with the Armenians and make certain concessions². As a result of the self-defense battles lasted from October of 1895 to January of 1896 the Armenians of Zeytun reached a moral and practical victory over the Turkish armed forces and obliged the Ottoman authorities to negotiate with them.

b.) 380 000 people in the provinces of Cilicia and North Asorik, such as Adana and Aleppo.

c.) 455 thousand people in Asian Turkey: in the provinces of Trabzon, Kastamonu, Angora, Konya, Bursa, Smyrna, as well as Syria, Lebanon, Mosul, Baghdad and Basra,

d.) 60 thousand people in the provinces of Adrianopolis and Thessaloniki of European Turkey,

e.) 135 thousand people in the capital Constantinople and in the suburbs, Total: 2 million 660 thousand people.

¹ Spirov D.A., *The Terrible Massacres of the Armenians (1894–1896)*, Yerevan, 1997, pp. 38–41.

² Aghasi, *Zeytun and its Surroundings*, Beirut, 1968. pp. 357–373.

As a result of the heroic self-defense in Van which lasted from June 3 to June 8 of 1986 the Turkish authorities also had to negotiate with the Armenians, and agreed that the Armenian fighters would abandon Van, provided that the Turkish authorities did not harm the population¹. But the Turkish authorities did not fulfill their obligations in the future and tried to exterminate the Armenian fighters moving from Van to Persia. Because of to the self-defense battles in Van it was not possible to implement the massacres and robberies there, which had been done in other places deprived of self-defense.

On October 5 the massacres of the Armenians in Trabzon began by the settled troops. Parallel to the massacre robbery of the Armenian houses, workshops and shops took place. The surrounding Armenian villages and churches were ruined and plundered; some of the Armenians were forced to convert to Islam. The Armenian population of Samsun had the same fate.

During the massacre in Akhisar basically the Armenian merchants were killed, around 200 Armenians shops were plundered. The perpetrators were mainly Turks migrated from Bosnia, Bulgaria and Rumelia. Their actions were directed and encouraged by the local authorities, the police and the soldiers. In connection with those events the Sultanate government sent a circular to all its representatives in foreign countries where the facts were completely distorted to the detriment of Armenians who had allegedly attacked the Muslims².

On October 7, 1895 the massacres of Armenians began in the province of Derjan where survived only those ones who agreed to convert to Islam. Two days later during the massacre in Erzincan the city was

¹ Amureyan A., *The Armenian Question, the Liberation Efforts of the Armenians*, Tehran, 1977, p. 68.

² FO, 424/184, No. 153, p. 108.

plundered, the Armenian churches were destroyed. Nearly 70 prominent Armenians were jailed and killed by local authorities.

On October 10, more than one thousand Armenians were killed during the slaughters in the province of Kghi, many villages and about 25 monasteries and churches were destroyed. On the same days Armenian population of 102 villages of Bitlis province became victims of massacres. Some Armenians were able to run away the nearby mountains, but later they died of hunger and cold¹.

On October 16, the regular army and mobs plundered, destroyed and burnt the movable and immovable properties of the Armenians in Urfa. The authorities distributed weapons to the mob and ordered to kill the Armenians and seize their possessions. Basically living in one district of the city, Armenians were able to resist and push back the attackers. The authorities issued a decree to besiege the Armenian quarter and use cannons, but that didn't help them either. The siege continued for fifty days, after which the authorities formally abolished it, commanding to work peacefully². On December 16, three thousand soldiers and 1.500 Hamidiye troops were sent to the Armenian quarter of Urfa as a result of which more than eight thousand Armenians were massacred³.

On October 16, the massacres of the Armenians in Shabin-Karahisar began. Despite the heroic self-defense, almost the entire Armenian population was massacred, their possessions were robbed, and the houses were destroyed. The number of victims in the city reached two thousand, and in the surrounding 30 villages to the population of three thousand.

On October 18, 1895, 400 Armenians were killed in Karin, and 1.500 shops were robbed. Forty Armenian villages were destroyed in the

¹ *The Armenian Genocide in the Ottoman Empire, The collection of documents and materials*, Yerevan, 1966, p. 89–90.

² Ibid.

³ "Araqs", Volume B, 1894–1895, St. Petersburg, 1897, pp. 135–136.

Field of Karin, and the population of three of them was forced to convert to Islam, Hasan Kale monastery and 20 churches were plundered, and 1,500 Armenians were massacred¹.

On October 21, the massacres began in Malatya too, there as in many cities weapons had been distributed to the mob. On November 4–9, the slaughters and the robbery of Armenians continued in Malatya. As a result of self-defense battles and massacres more than three thousand people were killed in Malatya, about one thousand houses were burnt down². On October 25, the massacres took place in Bitlis and Gyumushkhane simultaneously. The surrounding Armenian villages had been significantly damaged; some of them were forced by the local authorities to renounce their religion.

On October 26, Kharberd and the surrounding 55 villages were destroyed; almost all Armenian churches and schools were ruined and plundered³. On October 27, the massacres of the Armenian population of Bayburt began immediately after the slaughters and plundering of the nearby villages. Getting news about the horrible situation of the villages, Armenians closed their shops in the city, but the soldiers who arrived from Erzincan forced them to open the workplaces, and immediately after that the massacre and the robbery began. It lasted eight hours; the fanatical mob was supported by the soldiers. As a result, several hundred people were killed; the Armenian churches of the city were plundered and reviled.

On November 1–3, the massacres of the Christian population took place in Diyarbakir, during which about two thousand people were killed.

¹ *The Armenian Genocide in the Ottoman Empire*, pp. 83–84.

² *The History of the Armenian People*, Volume 6, Yerevan, 1981, p. 269.

³ "Araqs", Volume B, 1894–1895, St. Petersburg, 1897, p. 140.

In Diyarbakir 119 Armenian villages were destroyed with 6.000 families... The number of killed and missing people reached 30.000¹.

On November 3, the massacres began in Marzvan. When the Armenians opened their shops and started trading, the armed mob, soldiers and the bands from nearby towns moved to the market, plundered and destroyed about 1.500 Armenian stores. During the plunder the stores of Greeks were not damaged. Then the crowd attacked the Armenian districts, but the population with strong resistance drove them back. On that day 100 people were killed and 500 were injured. The Armenian districts remained besieged for a long time; many people died of hunger and water shortages².

Despite the protests of the European powers, the massacres did not stop because they were not accompanied by concrete actions of those countries. Finally, on November 11, during the next meeting of the diplomatic representatives of the Great Powers, by the suggestion of the Russian ambassador the Powers agreed to use warships in the channels. They thought that the presence of the warships in Constantinople could have an influence on the sultanate government and prevent the further increasing of the crisis. Abdul Hamid II did not have any choice but finally to allow the warships of the Great Powers to enter Constantinople, and on December 12-16, the warships of Great Britain, France, Russia, Italy and Austria-Hungary entered Dardanelles.

During the spring and summer of 1896 a relative calm dominated in the Ottoman Empire, but it was temporary, as in reality nothing was changed. The Sultanate government was not even prepared to make reforms in the eastern regions. It developed and perpetrated a whole

¹ "Ararat", 1896, May, pp. 95, 122. .

² *The Armenian Genocide in the Ottoman Empire*, pp. 79-80.

system of massacres of the Armenians in the regions where they constituted a significant percentage of the population.

The attempts of the embassies to stop the massacres of the Armenians in Constantinople were headed by A. Nelidov, the Ambassador of Russia, who was not satisfied with the inefficient notes of protest. He warned the sultan that if the massacres did not stop, he would order the Russian ships to shoot at Boyukdere. The decisive position of the Russian Ambassador forced the sultan to command to disperse the wild mob¹. The events in Constantinople were just an episode in the chain of massacres of the Armenian population in the Ottoman Empire through which it was pursued a Turkish "solution" to the Armenian Question by exterminating the Armenians not only in their historical homeland - Western Armenia but also throughout the country.

During 1894-1896 the number of the massacred Armenians reached 300.000. The slaughters were widespread, intentional and organized; the perpetrators were both: the fanatical Muslim population and the militia along with the regular army.

Thus, with the massacres and forced Islamization of the Armenian population in Western Armenia and other parts of the Ottoman Empire, Sultan Abdul Hamid laid the foundations of the Turkish state policy of genocide committed in a more advanced manner during the First World War by the Young Turks, and then by the Kemalists.

1.2. The Massacres of the Armenians in Cilicia in 1909

After the Young Turks had come to power through a military coup in 1908, it seemed that the new Turkish authorities who got educated in

¹ Grenville J.A.S., *Lord Salisbury and Foreign Policy*, London, 1964, pp. 75-76.

European educational institutions would fulfill their given promises to equate the rights of Christian peoples with the rights of Muslims, and they would maintain the requirements of the re-established constitution. However, in April 1909, not later than a year after the declaration of the constitution the massacres of the Armenians in Cilicia took place which fully revealed the identity and the heredity of the old and the new Turkish “constitutional” regimes.

One of the main reasons for the massacres of the Cilician Armenians was the return of some Armenian villagers migrated from Cilicia. During the Hamidian massacres and during the subsequent years hundreds of villages in Western Armenia and in Armenian Cilicia were emptied and became the property of Turks, Kurds and Circassians. So, the majority of the Cilician Armenians who had been deported from their locations 10–12 years ago, after the coup got the right and returned to require the permission to resettle in their villages. The authorities directed the wave of discontent of the Kurds who had seized the Armenians’ belongings, against the Armenian immigrants and against Armenians in general. In Cilicia the Turkish and the Kurdish high society were filled with hatred and revenge against the Armenians. The Turkish government came to the conclusion that there was only one way to stop the progress of the Armenians in Cilicia. It was to annihilate them, starting with the massacres in Adana where the Armenians occupied a leading position both in trade and in the fields of entrepreneurship and agriculture¹.

On April 1, 1909, the armed rabble invaded the Armenian districts of the city of Adana by the order of Mehmet Jevad Bey, the governor of Adana. Jevad Bey commanded his subordinate provincial officials to protect only foreigners, other than that to be ruthless towards the

¹ Simonyan H., *Mass Massacres of Armenians in Cilicia (April, 1909)*, Yerevan, 2009, pp. 33–36.

Christians and to encourage the "brave soldiers" in every possible way in course of the massacres. On the eve of the massacre the Muslims were delivered weapons and the perpetrators were released from prisons. The small group of the Armenians occupied positions in the important points of the city and prepared for a decisive fight against more than 30.000 armed people¹. Owing to that resistance the part of the Armenians in Adana survived from the complete extermination.

After the three-day massacres Jevad Bey presided over a meeting of the Turkish and the Armenian outstanding people, during which peace was concluded with the following conditions:

1. Both sides should immediately stop fighting.
2. The Armenians were obliged to be completely disarmed and give weapons to the government within the three days.
3. The protection of the city should be handed over to the recently arrived army which should set up mobile guards in all Armenian and Turkish districts². A "treaty of reconciliation" should be signed putting end to the massacres that had begun on April 1st.

In spite of that, on April 12, the second massacre of the Christians in Adana began, when the Young Turks arrived in Adana as if to restore the order. The massacres lasted during the April 12-14, exceeded the previous one by their brutality. About 30.000 Armenians were killed during the massacres in Cilicia; more than 20.000 of them in Adana province³, the total financial damage amounted to 80 million US dollars⁴.

The massacres of the Armenians in Cilicia were the continuation of the Sultan Abdul Hamid's policy and the beginning of the arriving great crime.

¹ Ibid.

² Ibid, pp. 61-62.

³ Topuzyan H., *History of the Armenian Communities in Syria and Lebanon (1841-1946)*, Yerevan, 1986, p. 99.

⁴ Ghazarean H., *Genocide-maker Turk*, Beirut, 1968, p. 173.

CHAPTER II

THE ARMENIAN GENOCIDE AND THE SELF-DEFENSE BATTLES

2.1. The Young Turks' Program of the Extermination of the Armenians and the Preparation of the Genocidal Policy

After coming to the power The Young Turk's Party "Union and Progress" fixed the nationalist policy of Pan-Turkism*. It was directed against non-Turkish peoples of the Empire, first and foremost against the Armenians. Armenia and the Armenians were the obstacles for the creation of the imaginary state "Great Turan"**.

Using the war situation, the Young Turks got the opportunity to implement the program of the extermination of Western Armenians. Meanwhile, the authorities were seeking to dominate the Armenian properties and eliminate unwanted economic opponents for them.

The authors and the perpetrators of the Armenian exterminating program were Talaat, the Minister of Internal Affairs and Grand Vizier (1917-1918), Enver, the Minister of Military Affairs, Djemal, the Minister

* According to the Pan-Turkism ideology a homogenous Turkish population would be created from the peoples of different religions and peoples living in the Ottoman Empire which meant the Turkification or annihilation of all non-Turkish peoples.

** The creation of "Great Turan" was the most important aspect of Turanism, foreign policy of the Pan-Turkism ideology of the Young Turks which implied the creation of a large Turkic state by the unification of the Turkish-speaking territories by the Ottoman Empire. The borders of desired "Great Turan" would spread to the Urals in the north, to Altay in the east, including the territories in Transcaucasia, the North Caucasus, Crimea, Povolzhye, Central Asia and other areas.

of Navy and Palestinian Front Commander, Javid, the Minister of Finance, Dr. Behaeddin Shakir, Nazim and other members of the CUP¹.

The Young Turks' program of mass extermination of the Armenians was first discussed during the IV Congress of the Committee of "Union and Progress" held from September 29 to October 9, 1911. At the closed session of the Congress the program of forcible Türkification of the non-Turkic peoples in the Ottoman Empire, first of all the Armenians and the Greeks, was approved, as well as the deportation and the extermination of that population on the way or in the resettlement areas was anticipated². Before that, taking into consideration that the trust towards the Young Turks had been decreased among the Christians after the massacres of the Cilician Armenians in 1909, the Congress instructed the Central Committee to take steps to weaken alertness among those peoples and restore confidence towards the party. According to the interim program, some Christians who were fluent in Turkish should have been appointed to the secondary positions in the structure of state authorities, Christian children should have been admitted to Turkish schools at the government's expense, the disarmament of Christians temporary should have been halted, but simultaneously the Muslim population should have been armed, the policy of the resettlement of the Christian populated areas by Muslims should have been stopped, without preventing those settlers from moving to the appointed areas at their own expense³.

For the purpose of implementing the Armenian extermination program, before the First World War the Young Turks created "The Special Organization" called not only to coordinate the actions of the

¹ *The Armenian Genocide According to the Documents of the Trial of the Young Turks*, by A.H. Papazyan, Yerevan, 1988, pp. 14-18.

² Avakyan A., *Genocide of 1915. Mechanisms of Decision-making and Implementation*, Yerevan, 1999, pp. 15-16.

³ *Ibid*, p. 17.

gendarmerie and the army units in the act of extermination of the Armenians as well as to take part in it directly. Initially, the members of "The Special Organization" were recruited from the Young Turk party and made up 10.000 members. However the number of the organization was extended to 30.000 due to the Kurds and the criminals released later¹. The management of the Eastern Section of "The Special Organization" responsible for the extermination of the Armenians of six provinces of Western Armenia was entrusted to the member of the CUP Dr. Behaeddin Shakir. The management of the organization overall was in the hands of Talaat Pasha, the Minister of the Interior².

Thus, before the First World War the Young Turks had already decided to annihilate the Armenians, an appropriate program had been developed and the mechanisms of its implementation were created.

In mid-January of 1915, the leaders of Young Turks Nazim, Behaeddin Shakir, Enver, Javid, Hasan Fehmi and others were invited to a secret consultation under the leadership of Talaat Pasha, during which the plan of annihilation of the Armenians was resumed. During the meeting the following resolutions were adopted as the "Ten Commandments": to relieve Armenians from all state positions, to close all the Armenian unions, to kill all the Armenians in the army, to seize all the weapons from the Armenians, to annihilate all men, clergymen and teachers up to 50 years old, to convert girls and children to Islam, to provoke the Muslim population to massacre the Armenians, and to deport all the Armenian families who could stay saved³. These instructions were

¹ Ibid, p. 28.

² Ibid, pp. 76-78.

³ Dadrian V.N., *The Secret Young-Turk Ittihadist Conference and the Decision for the World War I Genocide of the Armenians*, "Holocaust and Genocide Studies", 1993, Vol. 7, N 2, pp. 174-175.

to be kept strictly confidential, and those actions should start everywhere simultaneously, not allowing the Armenians to prepare for protection.

After the re-establishment of the decision and the clarification of all the actions the Young Turks immediately took action, trying to accomplish the crime of the massacre of the Armenians¹.

2.2. The First Stage of the Armenian Genocide: The Conscription and the Extermination of the Armenian Male Population in the Ottoman Army

In order to facilitate the extermination of the Armenian population in the Empire, the majority of the Armenian male population was isolated and then annihilated. More than 60.000 Armenians aged 18–45 were conscripted into the Ottoman army during the mobilization². They participated in military operations at different fronts. Armenian soldiers were praised by the Turkish command, and even grateful telegrams were sent to Djevdet Bey, the governor of Van for the heroic deeds of the Armenians who had been drafted from the province³.

In spite of that, by the order of February 25, 1915 the Turkish General Command prohibited to appoint the Armenian servicemen as commanders⁴. That order became the basis for the disarmament of the overwhelming majority of the Armenian soldiers serving in the Ottoman army. Henry Morgenthau, the US Ambassador also confirmed that the

¹ Marukyan A., *The Problem of the Genocide of the Armenians in Modern Genocide Studies*, Yerevan, 2010, p. 30.

² Sahakyan R., Khudaverdyan K., *The Armenian Genocide in the Lights of the Decades*, Yerevan, 1995, p. 23.

³ Ussher C. D., Knapp G.H., *An American Physician in Turkey. A Narratives of Adventures in Peace and War*, New York, Boston, 1917, p. 217

⁴ Yavuz E., *Armenian Claims in the Light of the Historical Documents*, "Turkish Review", Ankara, Spring, 1986, Vol. 1, № 3, p. 26.

disarmament of the Armenian soldiers had begun at the beginnings of 1915¹. They were included in labor battalions for allegedly carrying out engineering work at the rear. There are many testimonies on the hard and inhuman conditions of the Armenian soldiers serving in the Turkish army². In the labor battalions the Armenians and the Greeks were assigned the most difficult work: transportation of goods, building roads and bridges, digging trenches, etc. Food was irregular and poor, in most cases they had to buy food to avoid starvation.

3.000 soldiers were imprisoned in the barracks by the order of head of Archesh. After that 100 people were taken out and shot, others attacked the guards and were able to escape³.

Rumors from all the provinces spread that Armenian male population who were forced to work in the labor battalions were killed by Muslim allies. By the orders of the officers, soldiers and military gendarmes expelled the groups of 80 or 100 Armenian men to deaf places and shot them⁴.

At the first stage of the Armenian Genocide the Young Turks were trying to deprive the Armenians of the power and opportunity of self-defense by conscripting and annihilating the Armenian male population in order to implement the deportation and the extermination of the defenseless population in Armenian settlements easier⁵. However, it should be noted, that the Armenians succeeded in resorting to self-defense in the areas where the population, anticipating the real aims of the

¹ Morgenthau H., *Ambassador Morgenthau's Story*, N. Y., 1918, p. 302.

² Jacob Kuncler, *Swiss Missionary: Dedicated to the 40th Anniversary of the Pro Armenian Cause*, Beirut-Aleppo, 1946, p. 63.

³ National Archive of Armenia, f. 227, l. 1, f. 438, p. 2.

⁴ *The Armenian Genocide in the Ottoman Empire*, Collections of documents and materials by M. Nersesyan, R. Sahakyan, ed. Nersesyan M., Yerevan, 1991, p. 470.

⁵ Marukyan A., *The Problem of the Genocide of the Armenians in Modern Genocide Studies*, p. 32.

authorities to lead the Armenian males to the Ottoman army, refused to be drafted.

2.3. The Second Stage of the Armenian Genocide: The Extermination of the Intelligentsia

By the next step the Young Turks began to arrest the Armenian public, political and religious figures. The members of "The Special Organization" were sent to the Armenian provinces and to the Armenian populated regions to direct the actions of local authorities against the Armenians. The first imprisonments took place in Zeytun. On October 16, 1914, W. Rossler, the Consul of Germany in Aleppo reported that Nazareth Chaush had been imprisoned and murdered brutally tortured in Zeytun¹. More than 60 Armenian prominent people were imprisoned from town and 30 surrounded villages². On December 18, Rev. Sahak Odapashyan, leading deputy of Sebastia province was killed³.

At the beginning of April, 1915, the governor Djevdet Bey took revenge with Ishkhan (Nikol Poghosyan) and Vramyan (Onik Derdzakyan), ARF figures who had great authority in Vaspurakan. Aram Manukyan managed to escape from the traps of Djevdet and became the head of the self-defense in Van. Also, Aso (Tigran Otyan), Abraham Brutyan, Artashes Solakhyan and Karapet Tanyan, members of Hnchakyan party were arrested and killed in prison of Van⁴.

¹ Lepsius J., *Deutschland und Armenien 1914–1918*. Sammlung diplomatischer Aktenstücke, Potsdam, 1919, p. 21.

² Poghosyan H., *The History of Zeytun*, Yerevan, 1969, p. 386.

³ "Zhoghovurd" (The People). Constantinople, 1918, December 14/27.

⁴ Theodik, *The Monument of the Martyrs of Intelligentsia*, Yerevan, 1990, pp. 20–

The main strike to the Armenian intellectuals was on April 24, 1915 and on the next few days in Constantinople and other locations populated by Armenians. According to the pre-made lists the police arrested around 800¹, and according to the Turkish source 2.345 Armenians². Among them were Grigor Zohrab, Vardges Serenkyulyan and Vramyan, the representatives of the Ottoman Parliament, poets Siamanto (Atom Yarchanyan), Daniel Varoujan, Ruben Sevak, Artashes Harutyunyan, writers, public figures and journalists such as Erukhan (Yervand Srmakeshkhanlyan), Ruben Zardaryan, Smbat Byurat, Tlkatintsi (Hovhannes Harutyunyan), Gegham Barseghyan, great composer Komitas, actor Yenovk Shahen, artist Hrant Astvatsatryan, physican Dr. Nazaret Taghavaryan, scientists Tiran Kelekyan, Gagik Ozanyan and many others.

The majority of the Armenian intellectuals exiled from the capital and cruelly got killed on the road of deportation. Few managed to survive; among them were artist Aram Antonyan, publisher Theodik, satirist Yervand Otyan, and others. Komitas, a prominent composer, lost his mind on the way of exile because witnessed the infernal torments of the Armenians.

On June 15, 20 prominent figures of the Hnchakyan party such as Paramaz (Mateos Sargsyan), Vanik (Gegham Vanikyan), Ruben Karapetyan, and others were publicly hanged in Constantinople. They were executed on the basis of the false accusations filed by the Young Turks.

¹ Sahakyan R., Khudaverdyan K., *The Armenian Genocide in the Lights of the Decades*, p. 24.

² Beylerian A., *Les Grandes Puissances, L' Empire Ottoman et les Arméniens dans les Archives Françaises*, 1914–1918, Paris, 1983, p. 21.

The process of arrest and subsequent elimination of the Armenian intelligentsia was not limited only to the capital, but also to Western Armenia and to other Armenian-populated territories of the Empire.

The murders of the Armenian intellectuals in Urfa were perpetrated by Cherkes Ahmet and Halil, the members of "The Special Organization" who arrested and killed more than 100 Armenians¹. On May 9, mass arrests took place in Malatya. About 1.300 people were arrested included the supreme deputy, members of the provincial assembly, distinguished members of the party². The number of Armenian intellectuals arrested in the whole empire reached 2.345 in a short period of time³.

At the second stage of the Armenian Genocide parallel to the conscription of the Armenian male population into the Ottoman army and their extermination, the Young Turks arrested and eliminated Armenian intellectuals aimed to deprive Armenians of their brain, being afraid that the latter might fail to fulfill the government's criminal program to annihilate the Armenians.

2.4. The Third Stage of the Armenian Genocide: The Deportation and Massacres of the Armenian population

The mass deportation and massacres of the Western Armenians actually began with the exile of the Armenian population of Zeytun. From March 26, 1915, step by step the deportation of the Armenians of Zeytun

¹ Künzler J., *Im Lande des Blutes und der Tränen. Erlebnisse in Mesopotamien während des Weltkrieges*, Potsdam, 1921, p 28.

² National Archive of Armenia, f. 227, l. 1, f. 453, pp. 7-8.

³ Halacoglu Yu., *Die Armenien frage*, Klagenfurt-Wien-Ljubljana-Sarajevo, 2006, p. 60.

and provinces began. More than 30.000 Armenians were deported¹. The Armenians from other locations of Cilicia followed them.

In order to make already existing the massive deportations and massacres of the Armenians throughout the empire "legal" on May 30, 1915, by the initiative of Talaat Pasha, the Minister of Interior, "Temporary Deportation Law" was adopted².

The male population from 19 Armenian villages of Khlat was killed by Kurdish and Turkish soldiers. More than 9.000 women and children were exiled to Bitlis and then to Siirt where they were all slaughtered. Residents of 26 Armenian villages of Khnus had the same fate³.

Some of the Erzurum province exiles did not even reach the destination. They were blocked in a desert place without any water and food condemning starvation. Despite the presence of accompanying Turkish gendarmeries, deported people were attacked by the Kurdish bands. Some Armenians took away the weapon from the slaughterers and attacked first but certainly died in an unequal battle⁴.

In Erzurum authorities did not deport only nearly 50 Armenian craftsmen who were making orders for the Ottoman army. But in February of 1916, during the retreat of Turks from Erzurum, those craftsmen were also killed⁵.

After committing crimes in the city of Van and province, Jevdet Bey executed the massacres of 15.000 Armenians in Bitlis⁶. Severe atrocities

¹ Poghosyan H., *The History of Zeytun*, p. 402.

² Mevlan Zadeh Rifat, *The Obscure Folds of the Ottoman Revolution and the Ittihad's Plans*, Yerevan, 1990, pp. 119–120.

³ National Archive of Armenia, f. 28, l. 1, f. 109, p. 101.

⁴ National Archive of Armenia, f. 57, l. 5, f. 138, p. 1.

⁵ National Archive of Armenia, f. 57, l. 5, f. 56, p. 38.

⁶ *The Armenian Genocide in the Ottoman Empire*, Collections of documents and materials by M. Nersesyan, R. Sahakyan, ed. Nersesyan M., p. 498.

and mass killings occurred in Mush and Armenian villages of the same name.

When the deportation of the Armenians began in Sebastia province, residents of Armenian village Dendil declined to obey. They climbed the nearest mountain and occupied positions. The Turkish regular army units attacked in vain for about six weeks. Even the artillery could not break the resistance of the Armenians. Only after shutting off the water to the self-defenders, Armenians were forced to give up, and the resistance was suppressed¹.

After a few kilometers from their homes and settlements, the expensive items and money were immediately robbed from the Armenians by the gendarmeries accompanying the caravan. The movable property of Armenian houses, shops and workshops were getting plundered by the local Muslim population, and the real estate which was handed over to the authorities practically was seized by the Turkish state².

The deportation routes of the Armenian caravans were selected in a way so that they could pass through the locations inhabited by the Muslims who had hostile inclination towards Armenians. In those settlements night halts were made, after which the Muslims were given a sign to attack the Armenians, to kill them, use violence and plunder them. The gendarmeries that accompanied the caravan of Armenians and allegedly guarded their safety were at best watching calmly, sometimes joined the attackers, because in reality they had a task not to defend the displaced but to annihilate them³.

¹ Galoustyan K., Gabikyan M., *Four-year Battle of Ag-Tagh*, Marseille, 1932, p. 35.

² Astoyan A., *The Pillage of the Century: Expropriation of Armenians in the Ottoman Empire in 1914–1923*, Yerevan, 2013, pp. 36–37.

³ Avakyan A., *Genocide of 1915. Mechanisms of Decision-making and Implementation*, p. 91.

A number of southern cities of the Empire like Damascus where the last remnants of the Armenian "caravans of death" reached became slavery markets where Armenian women and girls were forcibly sold to the Muslims¹.

At the third stage of the Armenian Genocide under the name of relocation the Armenian population was displaced from the native places to the foreign, hostile environment and was exterminated massively. Parallel with this, the authorities and the local Muslim population mastered the movable and immovable property of the displaced Armenians.

2.5. The Fourth Stage of the Armenian Genocide: The Annihilation of the Survived Armenians in Concentration Camps of Syria and Mesopotamia

According to the order of the Young Turks government, the "caravans of death" of Armenian deportees were driven to Ras al-Ayn, Deir el-Zor, Meskene Intelli, Raqqa and other concentration camps in Mesopotamia and Syria.

The Armenian exterminating policy of the Young Turks in those camps must be ended by the nature. Those deserts had not been randomly chosen by the Turkish authorities. According to eyewitnesses the survived Armenians were dying slowly and painfully on hot sands without food and water and in the conditions of epidemic diseases².

The Deir el-Zor camp took life of maximum amount of Armenians. According to Jackson, the American Consul in Aleppo, about 300.000

¹ Beylerian A., *Les Grandes Puissances, L' Empire Ottoman et les Arméniens dans les Archives Françaises, 1914-1918*, p. 206.

² Hamelin A., Brun J.-M., *The Restored Memory*, Yerevan, 1995, p. 34.

Armenians died there¹. The second by the number of Armenian martyrs was the Ras al-Ayn camp, where about 70.000 people were killed. The third location was Meskene, where about 55.000 were massacred, and the next place was Intelli, where 40-50.000 Armenians were exterminated².

However, those rates of the extermination of the Armenians did not satisfy the Young Turks, they needed to finish their criminal policy until the end of the war and hide its traces in the deserts of Mesopotamia. Knowing that the Armenian deportees remained alive, the Ottoman government ordered the local Muslims to form special detachments which were entrusted to annihilate the Armenians still survived in those camps³. Particular attention was paid to the fact that the number of Armenians should not exceed 10 percent of the total number of Muslims in those territories. When that threshold was exceeded, it was instructed to delay the flow of Armenian deportees to the camp, so that the detachments formed by the local Muslims were able to exterminate the Armenians who had reached by the previous caravans.

2.6. The Heroic Self-Defense of Van

The Turkish authorities, though not in all regions but managed to successfully execute their monstrous program of annihilation of the Armenians. In a number of Armenian populated areas of Western Armenia and Asia Minor the Armenian population showed heroic resistance to the Turkish and Kurdish slaughterers. The first organized

¹ Sahakyan R., Khudaverdyan K., *The Armenian Genocide in the Lights of the Decades*, pp. 29-30.

² Avakyan A., *Genocide of 1915. Mechanisms of Decision-making and Implementation*, pp. 94-95

³ Ibid , p. 93.

self-defense battles took place in the Armenian settlements of the Van province.

The heaviest battles were taking place in the city of Van. The population of Van reached to 41.000 at the beginning of 1914, from which the 23.000 were Armenians, and the 18.000 were Muslims. The Armenian population of the city lived in Aygestan (20.000 people) and Qaghaqamej (transl. – “In the city”) (2.500 people) districts. They were located on 5-6 km distance from each other. Mostly Turks lived in that intermediate area¹.

The situation in the province, the murders of Vramyan and Ishkhan forced the Armenians look ways to escape the massacre. On April 5, 1915, “Self-defense military body of the Armenians of Van” was formed in Aygestan. Initially, Armenak Yekarian, the former member of the Armenakan party and the constitutional ramkavar, and ARF members Kaytsak Araquel (Tigran Abajyan) and Grigor Bulgaraci (Grigor Kyozevan) joined its staff, and later Panos Terlemezian and Aram Manukyan (ARF member) were included in the Military Body². The contemporaries as well as the opponents regarded Aram Manukyan as the spirit and the main organizer of the self-defense of Van³.

Aygestan was divided into 7 defensive regions with 79 positions and 1.053 warriors, and the number of Turkish forces reached to 12.000. The enemy had several dozens of cannons. Later, additional two more battalions and four cannons were sent from Erzurum⁴.

The self-defense of Van started in the early morning of April 7. The Turkish artillery starts to bomb Aygestan. The enemy undertakes a number of attacks in a few regions, but retreats having significant losses.

¹ A-Do, *The Great Events in Vaspurakan 1914–1915*, Yerevan, 1917, p. 222.

² *Memories of Armenak Yekarian*, Cairo, 1947, p. 192.

³ *The Armenian Genocide in the Ottoman Empire*, p. 288.

⁴ Lepsius J., *Deutschland und Armenien*, p. 484.

In the result of the counterattack organized by the Armenian fighters there was a panic among Turks.

The connection between two Armenian populated districts Aygestan and Qaghaqamej was lost. A Military Body was formed in Qaghaqamej, also which divided the district into four defensive regions with 25 positions. On April 7, the first attack of the enemy was thrown away. During the fights of the first day the Turks had 60-70 killed and 80 wounded soldiers¹.

In the evening of April 21, Jevdet offered the Armenians to surrender through two envoys. According to the German officer with Venezuelan origin Rafael de Nogales who was serving in the Ottoman army, the aim of the governor was to get the defenders out of the city by deception and destroy them but the Armenians refused the offer².

From April 25 to April 26, the survived Armenian women and children of the villages surrounding Van were driven to Qaghaqamej by Jevdet's command aiming at strengthening the food crisis. On May 4, the meeting between the Armenian residents of two districts of Van, Aygestan and Qaghaqamej, took place.

According to the records of Scheubner-Richter, the Vice Consul of Germany in Erzurum during the self-defense of Van human losses of Turks were 1.000 people, and Armenians lost 300 people³. During the siege more than 10.000 shells were fired on Aygestan⁴.

The self-defense of Van continued until May 16, when the Turks retreated knowing that the Russian troops and Armenian volunteers are approaching the city.

¹ "Van-Tosp", 1916, January 19, N 30, p. 12.

² Nogales R. de. *Four Years Beneath the Crescent*, (Trans. from Spanish by M. Lee, with an Introduction by Lieutenant-Colonel E. Davis), N.Y.- London, 1926, p. 90.

³ Lepsius J., *Deutschland und Armenien*, p. 65.

⁴ Bryce J., *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire, 1915-1916*, London, 1916, p. 38.

Thus, the heroic self-defense of Van in 1915 had a glorious victory saving thousands of residents of Vans from the massacre.

2.7. The Heroic Self-Defense of Musa Dagh

At the end of July 1915, the Young Turks government demanded that the Armenians of the Suetia's (Hatay) province in the north-east of the Mediterranean Sea were deported. Suetia constituted of 6 Armenian villages: Kabusia (Kaboussich), Vakef, Haji Habibli, Yogunoluk, Kheter Bey (Khodr Bey) and Bitias. The majority of residents decided not to obey the order and climb the nearby Musa Dagh Mountain taking with them necessary items and domestic animals. Only 8-10 families in Kessab, most of the residents of the Bitias and Haji Habibli villages, deceived by the authorities' false promises were forced to migrate. Later, Dandini, the Austria-Hungarian Consul in Aleppo informed that nearly 3.000 Armenians from these villages were slaughtered by Ottoman troops¹.

Until August 3 the authorities demanded for several times that the Armenians from above mentioned territories were deported, but the Armenians were disregarding the demands and were furiously preparing for the self-defense. Out of 6.311 residents of six Armenian villages of Suetia the 4.231 climbed up the mountain².

The first battle takes place on August 7. About 200 Turkish soldiers without proper intelligence came towards the Armenian positions. The Ottoman officers had announced that they would take revenge of the Armenians in one day, but the enemy's attack was pushed back by the residents of Musa Dagh. The Turks attack of August 10 also failed.

¹ *The Armenian Genocide. History. Politics. Ethics.* Edited by R.G. Hovannisian. New Brunswick, 1991, p. 255.

² Gasparian R., *The Armenian Massacres in Cilicia (90s of 19th Century – 1921)*, Yerevan, 2005, p. 126.

Armenians made the enemy retreat, passing to counterattack¹. On August 19 the enemy passes to a large scale attack in a few directions. Turkish artillery's fire significantly contributes to their progression. The enemy, who had considerable losses after a fierce and long battle, stops the attack. Despite the military success of the Armenians, the situation remains threatening and dangerous. Those who sheltered on the mountain were yet to expect starvation. Besides, the enemy had brought additional forces, bringing the number of its troops to 15.000². The only way for salvation for Suetian Armenians was the Mediterranean Sea where the British and French warships were patrolling. To get their attention the Armenians prepared two flags. On the first one a big red cross was embroidered, and on the second one it was written in English: "The Christians are in danger". On September 5, French navy cruiser "Gishen" suddenly appears in coastal waters of Musa Dagh. The captain of the French warship promises to rescue the Armenians in eight days.

On September 7, the enemy takes a large and powerful attack which continues till late evening, but it doesn't get to any result. On September 10, the desired help reaches. During the two days women, children and elderly people were transported on ships, while male population continued to stay on their positions ensuring the safe evacuation. In total 4.058 Armenians were rescued here which were transported to the city of Port Saïd in Egypt³.

The self-defense of the Armenian population of Suetia has found its reflection in the well-known novel "40 Days of Musa Dagh" written by famous Austrian writer Franz Werfel.

¹ Andreasyan T., *The Loyalty of Zeytun and Self-defense of Suetia*, Cairo, 1915, p. 38.

² Gasparyan R., *The Armenian Massacres in Cilicia (90s of 19th Century – 1921)*, p. 136.

³ Lepsius Joh., *Deutschland und Armenien*, p. 467.

In the result of separated self-defense battles by the Armenians in Van, Musa Dagh, as well as in Shapin Garahisar (Sebinkarahisar)¹, Urfa² and other places it was partially managed to fail the programs of Turkish authorities to exterminate the Armenians living in Western Armenia and other Armenian-populated territories of the Ottoman Empire.

2.8. The Return of the Western Armenian Refugees, and the Rebuilding of the country in 1917

The success of the Russian troops in the Caucasus front gave an opportunity to the Armenian refugees return to their settlements and initiate agricultural activities. 6.000 people, mainly males, returned to Alashkert³. The women and children suppose to return only when it would have been possible to provide them with food and accommodation. Those who returned settled in their as well as in others abandoned settlements, where the houses were mainly ruined, the property of the Armenians was robbed and the domestic animals were taken by the Muslims. In this situation it was very difficult for the Armenians to resettle.

The Armenian charity organizations and first of all the "Agricultural Company" has initiated significant rehabilitation works in the Alashkert valley, providing the people with farming tools, seeds, domestic animals, and establishing in some regions nutritional centers, schools, hospitals, etc.

At certain intervals from autumn of 1915 till 1917 not only Armenian but also Russian, American and partly British charity, religious and social organizations and companies carried out significant rehabilitation activities

¹ Ter-Haroutyunyan H., *The Battle of Shapin Garahisar*, Tiflis, 1917.

² Sahakian A., *Heroic Urfa and its Armenian Sons*, Beirut, 1955.

³ National Archive of Armenia, f. 28, l. 1, f. 379, p. 33.

in Van-Vaspurakan. The work done in Van province was more extensive and full as compared with other places of Western Armenia.

The charity organizations in Van-Vaspurakan continued their work even after some retreats of the Russian troops from Van. It was obvious that their means and opportunities were not enough to solve and provide all the needs of the Armenians living in the province of Van. Anyhow, at the end of 1916 and beginning of the 1917, these works gave the first positive results: the Armenian refugees returned and started to restore their houses and farms.

On February 3, 1916, after the occupation of Erzurum by Russian troops, the All Russian Unions of Towns, Committee of the Armenian Refugees of Karin and Armenian Committee of Moscow start to operate here¹. The Armenian Apostolic Church, charitable and social companies also start to take steps to help the survived Armenian population of Erzurum and of the province².

Armenian organizations operating in Erzurum, unlike the ones in Van and Alashkert, first were trying to take steps to eliminate the entry barrier of Russian military authorities to Erzurum due to non-proliferation of infectious diseases. Rostom and Y. Zavriev, the prominent Armenian public and political figures were sent to Erzurum, having a task to organize the salvation of the surviving Armenians, as well as to solve the difficult and complicated case of the release of the Armenian women and children who were still kept in Turkish and Kurdish families by force. They managed to move about 4.000 Armenians to Erzurum group by group. Finally, the Armenian public and political organizations get a permit from Russian military authorities and settle the massacres survived Armenians in abandoned villages. Health centers, hospitals, orphanages

¹ Armenian Herald, 1917, N 4, January 22, p. 17.

² Ibid.

were established. The food storage established in Erzurum provides the local orphanage with food, where by March 27, 1917 the number of orphans reached to 136.

130 residents of Mush located in Caucasus express a wish to return to their homes, and situating in Mush they show a great support to existing immigration authorities. The Armenians of Sasun and Mush, as well as of Erzurum had suffered great human and financial losses. For charity organizations it was prior to create elementary conditions of existence for resettled Armenians and to release their compatriots who were in Kurdish occupation. Different institutions providing the basic elementary conditions of population were established: food stores, warehouses, hospitals, etc.

After the Russian army left the occupied territories of Western Armenia and after the Turks started their attacks in February of 1918, it was not only possible to continue the renovation works in that areas, but, because of impending danger, the Armenians who had returned, again had to emigrate from their homes.

CHAPTER III

THE CONTINUATION OF THE ARMENIAN GENOCIDE (1918–1922)

3.1. The Massacres of Armenians of the Province of Akhalkalaki in 1918

In March-April, 1918, the situation in Akhalkalaki was exacerbated after the attack of Wchib Pasha's troops and especially after the occupation of Kars region. New Armenian refugees from the territories occupied by Turks established here. Residents of Akhalkalaki managed to negotiate with Turkish militaries and the representatives of Ardahan Muslims, and 1.500 Armenian residents from Ardahan and Olti provinces, mostly women and children, were exchanged with residents of the Turkish villages such as Kokia, Toq, etc.¹.

The Armenian National Council of Tiflis relying on military, national and civilian bodies formed on the spot, despite the aspirations of the Georgian National Council, was able to spread its influence on the disputed Akhalkalaki and Borchalou provinces². Soon Colonel Arakelov was sent to Akhalkalaki, and the formation of the Armenian armed forces started on the spot³.

¹ Melkonyan A., *Javakhk in the 19th Century and in the 1st Quarter of the 20th Century*, Yerevan, 2003, p. 273.

² Jamalyan A., *The Armenian-Georgian Fang*, Hayrenik, 1928, p. 89.

³ Sanosyan A., *The Self-defense of the Akhaltsikhe and Akhalkalaki Provinces in 1918*, Yerevan, 1992.

A Turkish military unit moved to the Akhalkalaki province from the south after the occupation of Shirak and Ashotsk. On May 7 (20), 1918, the enemy invaded Javakhk also from southwest, from Chyldyr¹. Small and badly armed brigades in Akhalkalaki formed from local population were able to organize a resistance near Kartsakh, around the mount Gyoq Dagħ. Due to the heavy defensive battles of the Armenian armed forces, it was possible to provide the emigration of some part of the province population².

The Turks and local Meskhetians who invaded Gavar, robbed the villages and killed some part of the remaining population. Hundreds of capable Armenian men taken captive were separated and were banished to Turkey, and more than thousand old men and women were exiled to the refugee camp of Bakuria. Residents of Khoreniya and Takhcha villages were also killed. On the way to Tsalka, at the foot of Abol Mount several Turkish spies succeeded in persuading the majority of the people, almost 800 residents of Khoreniya, to return to the village by false promises of security guarantees. Then they and 300 residents of Takhcha village, blockaded in barns by Turks, were brutally annihilated³. More than 18.000 people died in Bakuriani forests from June to November of 1918. Almost the same was the number of victims of the Armenian refugees sheltered in the Tsalka and Manglisi regions. By the next spring the number of losses of Akhalkalaki refugees reached to 40.000⁴.

The Turkish troops and a rabble moved to the southern villages of the province: Kartsakh, Sulda, Dadesh and Gumburdo. Many residents of Gumburdo, including women, fell into an unequal battle. Turks captured hundreds of men in Gumburdo, part of them was killed in Kura Valley,

¹ Melkonyan A., *Javakhk in the 19th Century and in the 1st Quarter of the 20th Century*, p. 280.

² Personal fond of Leo, Institute of History, NAS of RA, f. 1, l. 1, f. 242, pp. 4–5.

³ National Archive of Armenia, f. 200, l. 1, f. 17, pp. 34–35.

⁴ Melkonyan A., *Javakhk in the 19th Century and in the 1st Quarter of the 20th Century*, p. 294.

and the others strangled being dropped into wells. Massacres took place in the other villages of the province, also. Nevertheless, the Turks met persistent resistance at the entrance to Alastani, Moliti, Tabatskuri and other villages.

As a result of Turkish invasion, hunger and epidemics, 42–45% of the Armenian population of Akhalkalaki province was exterminated.

3.2. Massacres of the Armenians in Baku, 1918

On March 30, 1918, the civil fights between the Azerbaijani National Party “Musavat” and Baku’s Soviet government led by S. Shahumyan started. On April 1, the three day battles ended with the defeat of Musavatists.

In May of 1918, a secret meeting of the Azerbaijani government and Musavat party activists was held in Gandzak, where a program of massacres of the Armenians in Nukhi, Aresh, Gyokchay, Shamakhi and Baku provinces was elaborated. The self-defense of Baku had a crucial meaning not only for the Armenians of the Baku and Elizavetpol (Elizabetspol) governorates, but also for the future of the Republic of Armenia¹.

Turkish troops started military operations on June 15, disarming the Armenian population of Gandzak. On June 26, H. Srvandztian’s brigade managed to win a brilliant victory in battles at Qaramaryan and take a control over the lines of Qaramaryan-Kurdamir and Zubovka-Petropavlovsk. On June 27–30, there were heavy battles around Gyokchay where the enemy retreated having great losses. Receiving additional weapons, the enemy went on a large-scale attack on Gyokchay

¹ Stepanyan G., *History of Armenians in Baku City*, Yerevan, 2011.

on July 1. This time the self-defense forces of Baku were defeated which brought a threat for the Armenian population of Baku and Elizavetpol. Occupying the Gyokchay province the Turkish troops along with Tatars massacred many Armenians who were sheltered there. A part of 700 Armenians was killed in only Gyokchay, and the survivors, including more than 50 women and girls, were distributed in Tatar villages¹.

On August 1, Nuri Pasha ordered to continue the attack on Baku. The battles restarted on August 2. On August 4, the British detachments came to help the defenders of Baku under the command of Colonel Stocks, and later, on August 17, General Densterville, the commander-in-chief of the British Armed Forces, also arrived to Baku. On August 29, the Turks, getting reinforcement, started a decisive attack on the English-backed front. On September 1, the Turks occupied the villages of Balakhani, Ramani, Sabunchi, Surakhan and Khrdalan. In the morning of September 13, the Turkish troops continued the attack, and on the next day after heavy battles Baku was surrendered to the enemy. The Armenian population was evacuated from the city. On September 15, the Turkish troops invaded the city and during three days cruelly massacred 30.000 Armenians².

The genocidal policy of the Turkish government which began with the First World War, thus was not limited by the extermination of the Armenians in Western Armenia and other parts of the Ottoman Empire, but moved to other Armenian-populated areas of Eastern Armenia and the Russian Empire.

¹ National Archive of Armenia, f. 223, l. 1, f. 36, p. 45.

² National Archive of Armenia, f. 121, l. 2, f. 95, pp. 94-99.

3.3. The Extermination of the Armenians of Cilicia and Smyrna by Kemalists (1919-1922)

After occupying Cilicia by Entente countries in February of 1919, the Turkish authorities began to provoke the Muslim population against Christians.

The French authorities assured to Cilician Armenians, that they could feel themselves secure in Cilicia under French patronage, although the further developments provided just the opposite.

Mustafa Kemal, one of the most respected officers of the Ottoman Empire army that had lost the First World War, began military operations in Cilicia which had its motives. First, in 1919-1922, on the entire territory of the Ottoman Empire only Armenians were established in Cilicia with relatively heavy masses and they were seeking to create autonomy there. Second, it was easier to fight against the smaller French forces in Cilicia than the well-armed Greek army in Smyrna. Already by January of 1919, the Turkish officers had organized the Adana front which covered the whole Cilicia. M. Kemal had planned to attack from Konya and Sebastia in three directions: Mersin-Adana, Hadjin-Sis and Aintab-Marash. Feeling the coming danger and trusting the promises of the French, Cilician Armenians immediately started the resistance. On January 23, the soldiers of Qlej Ali who had invaded the city, burn down the Armenian districts, the church of St. Mary, 2.000 Armenians were killed¹.

On February 8-9, the French military unit located in Marash destroys the Turkish positions with the artillery fire. However, on February 10, the Turks sent an envoy to the French commander, after which the commander of the winning side gives an order to retreat. The

¹ Galustean G.H., *Marash or Germanic and Hero Zeytun*, New York, 1934, p. 837.

reason for that order was conditioned with the French viewpoint, that by giving Cilicia to Turkey they will be able to keep Syria. After the withdrawal of French forces, the Turks started act barbarically: they were not even saving the women and children. 13.600 Armenians settled in Marash were killed with swords, 8.000 were deported by the authorities¹. By the fall of Marash the Kemalists' invasion in Cilicia increased.

The next attack of the Kemalists was directed against Hadjin where about 8.000 Armenians were settled. The military body is being created in Hadjin led by Sargis Chepechyan. The Supreme Council of self-defense of Hadjin also operated by the leadership of Archbishop Petros Sarajyan, religious leader of Hadjin. All the men of age 16-50 were recruited. The self-defense council informs the French authorities about the self-defense of Hadjin though the latter doesn't provide any assistance. On March 15, Kemalists surrounded the entire Hadjin. The Armenians deny the ultimatum of the Turks from March 28 to surrender, after which the seven month heroic battle of Hadjin begins. On October 19, 1920, early in the morning the Turks bombed the city, kill all the Armenian population of Hadjin. Only 387 people managed to pass the siege ring, and get to Adana fighting on the way and having 22 victims².

In June-July, 1920, the Kemalists threatened the Armenians of Adana. On July 11, the Muslim population of Adana attacks the Armenian population of the city. The French detachment of 3.000 people, including Armenians, goes through counterattack. The conflicts continue till the middle of September, later the situation partly stabilizes.

¹ Arzumanyan M.V., *Renaissance from the Calamity*, Yerevan, 1973, p. 419.

² Sahakyan R.G., *The Turkish-French Relations and Cilicia from 1919-1921*, Yerevan, 1970, p. 186.

The situation in Aintab was also hard where 17.000 Armenians had settled. On April 1, 1920, when the French forces left the city, Turks started to attack again, and the battle of Aintab started lasting about one year (April 1, 1920 - February 3, 1921). On February 8, 1921, the Turks asked for reconciliation, but on March 9, a Turkish-French agreement was signed in London according to which the French were handing the Turks the Aintab, Kilis and other places. Under these circumstances, the population of Aintab took the migration route, leaving their homes.

In May-September 1919, about 1.200 Armenians had settled in Zeytun and its surroundings trying to create minimal living conditions. On January 20, 1920, the enemy first attacks the villages of Zeytun, where people didn't have any way of defending themselves. At the beginning of March, Zeytun was already in blockage, although its population was persistently continuing to resist the dominant Turkish army for a long time.

On June 18, 1921, the Turkish side presents an ultimatum to the Armenians demanding them to surrender. On June 22, the Turks, bringing cannons to Zeytun, demand the Armenians to surrender and move to Marash, giving them only 5 hours. On September 2-3, after unequal battles 118 people managed to reach Kilis, the French territory, and survive¹.

The genocidal policy of Kemalists had its utterance on the Armenian and Greek population of Smyrna. On September 9, 1922, the Turkish forces entered Smyrna and destroy the Armenian district. On September 10, M. Kemal arrives to the city and the next day gives a command to massacre the Armenian population and occupy their properties.

Some part of the Armenian population in Smyrna had to self-defense. On September 13, Kemalists burnt down the Armenian district of

¹ Vard-Mekhak, *The Retreat of Zeytun*, Constantinople, 1922, p. 37.

Smyrna. One part of the Armenians went to city port to be saved somehow, but dozens of ships full of Armenians, as well as Greeks, sunk through the fires of the Kemalists' canals. Only a little part of them managed to pass to Greece. About 100.000 Armenians and Greeks were massacred in Smyrna.

3.4. The Western Armenian Refugees and the Armenian Orphans in the Republic of Armenia (1918–1920)

The Western Armenians, who survived the Genocide committed by the Young Turks during the First World War, escaping massacres, crossed into Eastern Armenia, Georgia and the North Caucasus. In the middles of May, 1918, hundreds of thousands of refugees were resettled in Eastern Armenia. The newly-proclaimed Republic of Armenia was called to support refugees. Parliamentary standing Committee for Refugees, and also the government ministries of care and interior affairs were engaged in refugees' issues. On September 28, 1918, the Armenian Parliament adopts a law on "Caring about refugees in need", according to which capable refugees would be provided a job, and incapable ones – pension. The authorities started to provide the abandoned lands to the families of refugees. It was stipulated by another law to open job positions by state means for refugee women. 1.500 benches and 20.000 knobs were put into operation¹. In 1919, the certain sustainability of the social and economic life of the republic had a beneficial impact on refugees, also. The government allocates 36.2 million rubles loan to organize the immigration

¹ National Archive of Armenia, f. 200, l. 1, f. 86, pp. 6–8.

of 50.000 refugees in the province of Kars and for the purpose of their resettlement in their former lands¹.

In spring of 1920, when the Great Powers de facto recognized the Republic of Armenia and developed a future reconciliation agreement with Turkey, the immigration issue of Western Armenians to Western Armenia was put on the practical ground.

In March 1920, an immigration commission was set up which was supposed to deal with the organizing of return of Western Armenians who had migrated to other countries. The Armenian delegations located in Paris, Western Armenian executive bodies and Armenian political parties were also dealing with immigration issues.

By the law of October 11, 1918, the authorities also took care of Western Armenian orphans. A. Khatisyan, the minister of care had made a program of work related to refugees, including the issue of orphans. There were 40.000 orphans in Armenia, out of which only 15.612 were under the care of charitable organizations. There were about 50 dozens of orphanages in the republic. The largest of them was the orphanage of Alexandrapol with 1.219 orphans².

From May 1, 1919, by the contract the orphanages under the subordination of the Armenian Ministry of Care were handed over the "American Committee for Relief in the Near East" (Amercom). During September-December of 1919, about 65 million rubles loan for orphanage benefits were provided³. Starting from the second half of 1919, for upbringing and teaching working skills for 2.250 orphans was designed to open 35 workshops of joinery, shoemaking, sewing, etc.⁴.

¹ National Archive of Armenia, f. 243, l. 1, f. 9, p. 33.

² National Archive of Armenia, f. 199, l. 1, f. 22, pp. 8, 84.

³ Avetisyan S., *The Activity of the American Committee for Relief in the Near East in Armenia 1918-1930*, Yerevan, 2009, pp. 79, 97.

⁴ National Archive of Armenia, f. 117, l. 1, f. 1880, p. 3.

By August 1, 1920, 50.000 children were receiving food, 108.000 tons of foodstuffs were distributed in the republic as aid, and the total cost of expenses was 21 million US dollars.

After the establishment of the Soviet Union works to integrate the West Armenian refugees and immigrants and Armenian orphans in Armenia continued, also.

CHAPTER IV

THE ARMENIAN QUESTION IN THE INTERNATIONAL DOCUMENTS, AND THE CONSEQUENCES OF THE ARMENIAN GENOCIDE

4.1. Boundary between Turkey and Armenia by the Treaty of Sevres and by the Arbitral Award of US President Woodrow Wilson

The reconciliation Treaty of Sevres, signed on August 10, 1920, was the last among the treaties signed between victorious and defeated powers during the First World War. By the Article 88 of the treaty de facto was recognized the independence of Armenia, and by the Article 90 the issue of the future Armenian-Turkish borders was entrusted to US President Woodrow Wilson. By the Article 90 of the Treaty of Sevres Turkey committed to recognize the future Armenian-Turkish border and "starting from the day of arbitrary decision was made it would refuse from all the rights and legal advices of gave up territories"¹.

In terms of the right of peoples of self-determination, for the first time by the Treaty of Sevres the Kurdish Issue was raised at the international level, it was planned to create a separate country - Kurdistan. Historian Adonts was reasonably concerned about the fact that

¹ *Armenia in the Documents of International Diplomacy and Soviet Foreign Policy (1828-1917)*, Editor J. Kirakosyan, Yerevan, 1972, p. 676.

Dersim and Kharberd tribes, which in reality geographically and ethnically constituted the inseparable part of the Armenian Highland, were to be given to Kurdistan. Thus, the future Kurdish state was partly to be created at the expense of the Armenian territories. The basis for such decision Adonts still considered the French-Russian secret agreement signed during the war in 1916, which was preceded by the British and French secret Agreement of Sykes-Picot, through which the Western Armenia was split along right the Kharberd line¹. In this case, in the absence of a counterbalance state, the Armenian delegations did not have anything to do but to put up with the loss of not only that territory but also Cilicia, comforting by the fact that a significant part of the historical homeland would be added to Armenia.

Through Woodrow Wilson's arbitration the Supreme Leadership of the Allied Powers was restricted by concrete areas. By implementing Armenian-Turkish boundaries the arbitrator was to be restricted to the provinces of Van, Bitlis, Erzurum and Trabzon, the latter would have secured Armenia's access to the Black Sea, without which the arbitration would be incomplete and the powers were obliged to undertake the possible measures, so that the US president could set out an access to the sea for Armenia².

On November 22, 1920, the US president signed his arbitral award 10 days before the sovietization of Armenia. After the sovietization, in December 6, the arbitral award made by the US president was officially abolished to the Supreme Council of the Allied Powers in Paris. The official and full name of the award is "The US president's award on the boundary between Turkey and Armenia, Armenia's access to the sea, and

¹ Adonts N., *About the Solution of the Armenian Question*, Yerevan, 1989, p. 19.

² Barseghov Yu., *The Arbitral Award of US President on Turkish-Armenian Boundary*, Yerevan, 1995, p. 14.

on the dismantling of the Turkish territory adjacent to the Armenian border.” The US president as an arbitrator, within its jurisdiction, exercising the Armenian-Turkish border, was confirming the title and rights of the Armenian people on Van, Bitlis, Erzurum and Trabzon provinces, which were formerly known as territories of Ottoman Empire, thus an access to the Black Sea was also provided. The total amount of territory transferred to Armenia under the arbitral decision supposed to be 3.599 square kilometers, which was about 40 percent of Western Armenia¹.

The fixing of the provision “the Turkish territory adjacent to the Armenian border” in the title of the arbitral award was very important. From the logic of the title of the arbitral award it was derived not only the withdrawal of Kemalists military forces from the four provinces transferred to Armenia but also the withdrawal of those forces from the Armenian-Turkish new boundary to the depths of Turkey articulated by the arbitral award.

4.2. The Attempts of Turkey to Cancel Wilson’s Arbitral Award and the Treaty of Sevres with the Agreements of Alexandrapol, Moscow and Kars

Under the Treaty of Alexandrapol, the Turks obliged Armenia to refuse form the rights granted to it by the Treaty of Sevres. They were trying to separate new territories from the Republic of Armenia (in total 20.7 thousand square kilometers). But the agreement was signed on the night of December 2-3, 1920, following the signing of the Treaty of

¹ Papyan A., *Legal Basis for Armenian Claims (Collection of Articles)*, Yerevan, 2007, p. 6.

Yerevan on December 2, by which the authority was handed over the Armenian Revolutionary Committee. In this case the Treaty of Alexandrapol was signed by the Armenian side by the government representatives who had put down their responsibilities, who had no authority to do so, thus they had exceeded their authority, and therefore the contract could not have been legal. Furthermore, according to Article 15 of the Treaty of Alexandrapol, the agreement must be valid within one month, but it has not been ratified at all¹. That is, apart from being illegal, the Treaty of Alexandrapol has not even been valid.

After the sovietization of Armenia the neutralization of the Treaty of Sevres and Wilson's arbitral award the Turks connected with the Bolshevik Russia. According to the Treaty of Moscow signed on March 16, 1921, the Armenian territories of Kars, Ardahan, Surmalu were handed over the Turkey, while Nakhchivan was handed over Azerbaijan's custody, on a condition that it won't be handed over to the third country² (to Armenia). The Treaty of Moscow was signed without Armenia's presence and without taking into consideration its will, so it could not be mandatory for the latter. Bolsheviks and Kemalists probably realized this too, and this is expressed in the Article 15 of the Treaty of Moscow, with which Russia was obliged to take measures that the Transcaucasian republics recognized the articles belonging to it in the treaties signed with Turkey in the future³. It meant that Russia was primarily compelled to force Armenia recognize the terms of its illegal transaction signed with Turkey.

¹ Torikcan Sh., *The Armenian Question and the International Law*, Beirut, 1976, p. 107.

² *Armenia in the Documents of International Diplomacy and Soviet Foreign Policy (1828-1917)*, pp. 500-501.

³ *Ibid.*, p. 504.

The Soviet Russia hurried to keep its promise given to Turkey. By its initiative in the October of the same year a document was signed in Kars between Turkey and the three countries of Transcaucasia - Armenia, Georgia and Azerbaijan. The Treaty of Kars was the copy of the Treaty of Moscow by which Russia and Turkey were trying to legitimize illegal deal¹. The Treaty of Kars literally repeats the text of the Moscow Treaty and in that way "legalizes" Moscow's illegal deal between Bolsheviks and Kemalists.

After attempts to neutralize Armenia's rights stipulated in the documents of Sevres with bilateral illegal agreements of Moscow and Kars, Turks wanted to put an end to this issue through the international multilateral agreement which was intended to be signed at the Lausanne Conference. According to Kemalists' calculations after the sovietization of Armenia the former countries of Entente would no longer support Armenia, which was already under the influence of the Soviet Russia. But according to Treaty of Lausanne signed on July 24, 1923, only the western borders with Bulgaria and Greece and southern borders with Syria and Iraq were determined, and there was no a single word about the eastern border, and especially about the border with Armenia². The claim that the issue had already been settled by the Treaties of Moscow and Kars does not endure the criticism by the reason that the bilateral deal with the Soviet Russia which was an ideological and political opponent of European countries could not be obligatory for the countries that had taken part in the Lausanne Conference.

¹ Torikcan Sh., *The Armenian Question and the International Law*, p. 107.

² http://www.lib.byu.edu/index.php/Treaty_of_Lausanne

4.3. The Consequences of the Armenian Genocide.

Cultural Genocide

The deprivation of the Armenian people of its land – the deprivation of motherland, is the main loss of the Armenian Genocide. Meanwhile, for the perpetrators of the genocide it was the most important reason and goal of committing that crime¹. As it is about the loss of a major part of Armenia – 9/10, so it is necessary to clarify, what consequences it had and how it has touched upon the further functioning and development of the Armenian people.

The human losses of the Armenian people after the Genocide amounted 1.5 million. However, when clarifying the number of human losses, the number of Armenians who have been Islamized during the genocide policy should also be taken into account, who are also considered as human losses, because as a result of this assimilation process they have stopped to consider themselves as Armenians.

Psychological complexes: after the Genocide the Armenian people has acquired many psychological complexes and fears that have negatively affected their future activities². The psychological consequences of the Armenian Genocide directly and indirectly affect and continue to affect not only the survivors of the Genocide but also the next generations.

Connected with the financial losses of the Armenian Genocide it is mainly mentioned the memorandum provided by the heads of the Armenian delegations Avetis Aharonyan and Poghos Nubar Pasha in Paris Peace Conference in 1919, according to which the financial losses of

¹ Melkonyan A., *The Lessons and Messages of the Armenian History*, Yerevan, 2013, p. 427.

² *The Strategic Consequences of the Armenian Genocide*, "The Byzantine Heritage" (Information-Analytical Magazine), Yerevan, 2002, N. 3, p. 16.

Armenians in 1915–1919 are estimated about 19,130,982,000 French francs¹. However, this calculation done in a short time and cannot be considered final and is a subject to review.

Loss of cultural heritage: The perpetration of the Armenian Genocide caused huge cultural losses to the Armenian people. In 1914, according to Turkish official information the Western Armenians had 83 prelaties, 1,860 Armenian churches and chapels, 451 monasteries and about 2,000 schools². According to UNESCO's data of 1974, after 1915, 913 buildings were left standing from the monasteries and churches of Western Armenia, of which, 464 were completely destroyed, 252 were turned into ruins, and 197 had a serious need for rehabilitation during the further years³. Obviously, the Armenian prelaties and schools were in the same situation. It should be stated, that when we speak about “continuing genocide”, we mean Turkey's stately continuing policy of destruction of Armenian historic-architectural monuments, churches and monasteries, which aim was to eliminate in Western Armenia everything that reminds Armenians as the real owners of that land. The manifestation of cultural genocide against Armenians should also be considered the destruction of thousands of Armenian manuscripts, in which the millennial scientific thought and genius of the Armenian people were summed up.

It should be stated, that the policy of destruction of the Armenian historical and cultural heritage was continued by the next Turkish regimes. As the result of the policy of cultural genocide by the Turkish authorities many Armenian monuments, created during millenniums and

¹ *Losses Caused to the Armenian people as a Result of the Genocide*, by L. Barseghyan, Yerevan, 1999, p. 13.

² Astoyan A., *Expropriation of Armenians' Properties in the Ottoman Empire (1915–1923): Evidences, Facts and Documents*. “Vem”, 2010, N 3 (31), Annex, pp. XVI–XVII.

³ *Armenian-Turkish Relations: Key issues and Perspectives*. Parliamentary hearings, December 19–20, 2007. Yerevan, 2011, p. 144.

considered as indivisible values of universal civilization, were erased from the face of the earth.

The primary targets of barbarism were those monuments, which with their existence, pointed at the presence of Armenians in their historical homeland most strikingly. Among them were monasteries and churches, and Armenian cemeteries rich with thousands of tombstones and khachqars (cross stones). Mainly Armenian writings were being eliminated from the Armenian bridges, sources and residential structures.

In 1928, in Western Armenia Armenian settlements and geographical indigenous Armenian names of the places and locations were renamed.

During 1940-1960 in Western Armenia the Armenian monuments were destroyed also by the military of the country. The monuments that had remained serve as a barn, warehouse, even as a prison, in other cases, they turned into the mosques. There were rumors among the Muslims living in Western Armenia that Armenians had hidden their treasures in Armenian churches and cemeteries, which leads to the destruction of these monuments by the hands of local Muslims¹.

Implementing the program of misappropriation and adoption of the Armenian civilization heritage the Turkish authorities have begun to carry out restoration of the Armenian churches in recent years. These steps are not aimed at the restoration of these historical and cultural values, but on the creation of an illusion of Turkey as a tolerant and civilized country in the world.

Thus, the genocide committed against the Armenian culture pursues two main goals: first to prove that Western Armenia has never been the cradle of the Armenians and, secondly, the Armenian Genocide did not happen in Turkey.

Currently, the destruction or the adoption of the Armenian historical

¹ Hovhannisyan A., *Turkey: Cultural Genocide*, Yerevan, 2005.

and cultural monuments implemented by the Republic of Turkey, also the denial of the Armenian Genocide should be viewed as another stage of genocidal policy.

4.4. The Formation of the Armenian Diaspora.

As a result of the genocide committed during the First World War in the Ottoman Empire the entire Armenian nation was physically destroyed and expelled from its homeland – Western Armenia, by force. The deported Armenians sheltered almost in all the countries of all continents, resulting in the formation of a new state of the Armenian people – the Diaspora.

Initially, Armenian refugees began to accumulate in the Middle East, mainly in Syria, Lebanon, Iraq, as well as in Egypt and Greece¹. However, the Armenian Diaspora did not form at once. The period of its formation lasted for about one and a half decades. The immigrant Armenians, who kept their existence under difficult conditions, expected that the Great Powers after winning during the First World War will keep their promises to Armenians and will give them an opportunity to return to their homeland and create guarantees for safe and dignified life there.

After the disappearance of promises of Great Powers to solve the Armenian Question and deep disappointment, the Western Armenians had nothing to do but to try to establish in new countries, put up with social-economic and social-political life of those countries, and at the same time, do not fall into this foreign environment and continue to remain the Armenian.

¹ Dallakyan K., *History of the Armenian Diaspora (Brief Overview)*, Yerevan. 2004.

The main means of the national-ethnic survival of the Diaspora were educational and cultural activities, which carried out the Diaspora-based cultural unions founded by political parties. The spiritual-national activities of the Diaspora were also organized through community structures: churches, schools, clubs and cultural centers. As a rule, the communities were organized around the church, which was recognized by the authorities as a governing body of the community. The main role was given to the Armenian Apostolic Church. The Armenian Catholic and the Armenian Protestant (Evangelical) churches also had important activities. Charitable organizations, patriotic unions also took part in the life of the Diaspora¹.

Along with the deployment of the Armenian refugees in different countries, the primary task was to provide them with jobs. Unemployment had a character of a national disaster. It was necessary to accept the citizenship of that country to obtain a job. Unlike many countries, this problem was relatively easy solved in Bulgaria and Lebanon.

Ties between Armenia and Diaspora started from the first years of Diaspora formation. But at the end of the 1920s, in the result of the USSR policy the connection of Soviet Armenia with the Diaspora was stopped.

1940-1950 are conditionally considered as the stage of self-establishment of the Diaspora. After the removal of the Armenian Question from the agenda of the Great Powers, Paris lost its significance as a center for the activities of public and political institutions of Armenian Diaspora, gradually yielding its place and role to Beirut – the capitol of Lebanon, where central bodies of national parties and other Diaspora organizations were concentrated. It was relatively easy for

¹ Melkonyan E., *The History of AGBU*, Yerevan, 2005.

Armenians to get citizenship and find a job here¹.

1960–1970's are conditionally considered as the phase of Diaspora awakening, during which the Armenians succeeded in the various spheres of economy of the countries of residence and even confirming their leading positions in some places. At this stage, also the relations with Soviet Armenia activated, which was conditioned by the immigration of a large number of Diaspora Armenians in the previous period as well as by the new policy of USSR's².

From 1980s conditionally begins and continues the phase of integration of Diaspora, during which the struggle for both the Armenian Genocide and the international recognition of the Republic of Artsakh was considerably activated. After Armenia proclaimed its independence, Armenia and the Diaspora established new quality relationships, which were aimed at the strengthening of the homeland as well as the solution of the problems of the preservation of the Armenian identity in the communities of Diaspora.

¹ Topuzyan H., *History of Armenian Communities in Syria and Lebanon (1841–1946)*, Yerevan, 1986.

² Dallakyan K., *History of the Armenian Diaspora*, p. 145.

CHAPTER V

THE POLICY OF THE PERSECUTION OF THE ARMENIANS IN AZERBAIJAN. THE INTERNATIONAL RECOGNITION OF THE ARMENIAN GENOCIDE AND THE ISSUE OF REPARATION

5.1. The Policy of Genocide and Ethnic Cleansing against the Armenians of Azerbaijan (1988–1990)

In response to justified steps of the Armenian people of Nagorno-Karabakh's autonomous region to join the Soviet Armenia, the authorities of Soviet Azerbaijan, guided by the genocidal experience accumulated at the beginning of the century by the Turkish authorities, as well as Musavat ancestors, started implementing a policy of genocide and ethnic cleansing towards the Armenians of Azerbaijan.

February 27–29, 1988 and January 13–20, 1990, the massacres and deportations of the Armenians took place in Sumgait and Baku, in response to the self-determination demand of the people of Nagorno-Karabakh. It was a criminal policy that was initially adopted by the Azerbaijani authorities, which was based on the policy of genocide committed against the Armenians by the Ottoman Empire and Kemalist Turkey. Like the Sumgait massacres, Baku massacres were also organized and aimed to intimidate the Armenians and force them to refuse their legitimate demands, and throw them out not only from Sumgait and

Baku, but also from entire Karabakh. The slogan of many Azerbaijani leaders in those days was "Death to Armenians".

It is obvious that the mass murder of Armenians in Sumgait and Baku were organized by the fact that all the local governments were ordered to compile the list of the Armenian residents before hand and to forbid Armenians to go to work¹. If it was done from February 23 in Sumgait, then in Baku started from December 25, 1989. In both cases, the call for deportation and annihilation of the Armenians exploded after the addresses of the Armenians were separated and the period when mass massacres would begin was clarified².

On January 13, A. Panakhov, the leader of Azerbaijani Popular Front Party and A. Vezirov, the first secretary of the Central Committee of the Azerbaijan Communist Party, speaking on television called on the Azerbaijani people, to attack the Armenian-populated settlements of Nagorno-Karabakh and Azerbaijan. After their speeches, attacks and barbarities against the Armenian families began in Baku. On January 13, the tortured bodies of dozens of Armenians were smashed on the streets of Baku. Starting that day the persecutions in Baku had an organized form. The city was "cleansed from the Armenians" home by home. The Armenians who were miraculously saved were sent to a port where they were finally robbed and deported mainly to Krasnovodsk in Turkmenistan³.

The USSR political leadership also was partially guilty in the genocide and ethnic cleansing of the Armenians of Azerbaijan since it did not take any step to prevent the massacres of the Armenians⁴. Soviet

¹ Ulubabyan G., Zolyan S., Arshakyan A., *Sumgait ... Genocide ... Publicity?* Yerevan, 1989.

² Moscsova I., Hovnanyan A., *The Massacres of Baku*, Yerevan, 1992.

³ "The Soviet Kharabakh", 16. 01.1990.

⁴ Hakobyan T., *Green and Black, The Diary of Artsakh*, Yerevan, 2008, p. 99.

troops appeared at a time when the fanatic crowd had almost finished their cruel actions, but even after the arrival, they did not take any practical measures to stop the murderers.

According to official data, 32 Armenians were killed in Sumgait, while the number of dead Armenians actually exceeded 100¹. According to official data, the number of Armenians killed in Baku exceeded 200, but the real number of victims was not found out, as no judicial examination was carried out. As a result of the genocidal policy of the Azerbaijani authorities, not only the Armenian community of Baku with 252.000 Armenians was eliminated, 400.000 Armenians from Azerbaijan were deported, but also a large-scale military aggression against the self-determined Armenian population of Nagorno-Karabakh started which led to serious human and financial losses.

5.2. The Process of International Recognition and Condemnation of the Armenian Genocide

The first serious step of international recognition and condemnation of the Armenian Genocide should be regarded the moment when during the mass extermination policy of the Armenians the Triple Entente Powers – Russia, France and Great Britain adopted a joint declaration on May 24, 1915, by which the responsibility for the mass killings of the Armenians was put on the Turkish authorities by giving them a qualification of crime aimed at “against humanity and civilization”². Later, this formulation was defined by the United Nations as genocide with the

¹ *Sumgait ... Genocide ... Publicity?* p. 55.

² *International Relations in the Era of Imperialism*, Documents from the archives of the Tsarist and Temporary Governments. 1878–1917. Moscow-Leningrad. 1931–1940. part III, volume 7, part 2, p. 252.

term "genocide".

On November 4, 1918. The Ottoman Parliament annulled the Temporary Deportation Act of May 30, 1915, adopted and illegally implemented by the Young Turks, which served as a "legal basis" for the Young Turks regime for mass deportation and extermination of the Armenians. Thus the fact of the Armenian Genocide perpetrated by the Young Turks was recognized by this resolution of the Ottoman Parliament. The special fifth parliamentary commission was set up to investigate the crimes committed by the former Young Turks during the war, including mass killings of the Armenians. Later whose materials were transmitted to Turkish military tribunals for investigating cases of Young Turkish leaders. As a result of the trials of the Armenian deportations and massacres in the Turkish military tribunals, members of the Young Turks were remotely sentenced to death¹.

During the November and December of 1918, in the Ottoman Parliament the fact of the condemnation of the mass killings of the Armenians in the Ottoman Empire, the abolition of the "Law on Deportation", and the sentence to death the individuals who were responsible for the Armenian extermination by Turkish military tribunals, in essence, meant that the legislative and judicial authorities of that country recognized the fact of the Armenian Genocide in an original way.

In 1965, the national awakening, consistent struggle and propaganda connected with the 50th commemoration of the Armenian Genocide gave the positive results. The issue of the Armenian Genocide came out from the silence of the decades and again appeared in the attention of the international community. The first genocide of the 20th century began to be discussed and condemned in the press, by parliaments of different

¹ *The Armenian Genocide According to the Documents of the Trial of the Young Turks*, by A.H. Papazyan. Yerevan, 1988.

states and international organizations, and as a result many states and organizations adopted resolutions recognizing and condemning the Armenian Genocide.

On April 20, 1965, the Uruguay Senate and the House of Representatives decided to set the April 24 as a commemoration day for the Armenian Genocide victims, and on August 9, 1972, a resolution was made on the recognition and condemnation of the Armenian Genocide. The Uruguayan Parliament adopted the law on the recognition and condemnation of the Armenian Genocide on March 26, 2004.

On July 15, 1965, World Congress of the Supporters of Peace in Helsinki condemned the Armenian Genocide¹.

In 1974, on 30th Session of the UN Commission on Human Rights the Armenian massacres in the Ottoman Empire were qualified as the first genocide of the 20th century. On July 2, 1985, the 38th Session of the UN Commission on Human Rights described the massacres of Armenians in 1915–1916 as an example of genocide².

On August 24, 1975, the House of Representatives of Cyprus adopted a resolution on declaring the April 24th as a commemoration day of the Armenian Genocide victims, and on April 29, 1982, the same body described the crime against the Armenian people as genocide. On April 2, 2015, the Parliament of Cyprus adopted a law criminalizing the denial of the Armenian Genocide.

On August 10, 1983, the World Council of Churches convened in Vancouver, Canada, condemned the Armenian Genocide and urged the UN to accept that fact. The World Council of Churches unanimously condemned the Armenian Genocide at the regular congresses held in May

¹ Hovhannisyan N., *Armenocide is Recognized Genocide*, Yerevan, 2010, p. 194.

² *Armenian Genocide: The Responsibility of Turkey and the Commitments of the International Community*, Moscow, 2003, Volume 2, part 1, pp. 665–666.

of 1989 in San Antonio (USA) and in April of 2015 in Yerevan (Armenia)¹.

April 13–16, 1984, the special session of Permanent Peoples' Tribunal convened in Paris adopts a resolution requiring condemnation of the Armenian Genocide and compensation for damage caused to Armenian people².

On June 18, 1987, The European Parliament adopted the resolution “On the Political Solution of the Armenian Question”, which underlined that the massacres of the Armenians in the Ottoman Empire in 1915–1917 called the genocide, according to the UN Convention on Prevention and Punishment of the Crime of Genocide from December 9, 1948, and, on this basis, the Council of Europe was required to exert pressure on Turkey to recognize the Armenian Genocide as well³. The European Parliament condemned the Armenian Genocide by the resolutions adopted on September 28, 2005, and on April 5, 2015, on the occasion of the 100th commemoration of the Armenian Genocide.

The process of international recognition and condemnation of the Armenian Genocide has gained greater volumes when the Armenian state started to represent the Armenian Cause. On November 22, 1988, the Supreme Soviet of the Armenian Soviet Socialist Republic adopted a law condemning the Armenian Genocide of 1915, on August 23, 1990, by the Declaration of Independence of Armenia adopted by the Supreme Soviet stated, that “The Republic of Armenia pro the process of International Recognition of the Armenian Genocide in Ottoman Turkey and Western

¹ Hovhannisyan N., *Armenocide is Recognized Genocide*, p. 195.

² *The International Community Condemns the Armenian Genocide*, Compiler and Introduction by Author Barseghyan L.A., Yerevan, 1999, p. 5.

³ *European Parliament Resolution on a political solution to the Armenian question*, Doc. A2-33/87, http://www.europarl.europa.eu/intcoop/euro/pcc/aag/pcc_meeting/resolutions/1987_07_20.pdf

Armenia in 1915”¹. This position adopted by Armenia in the issue of the Armenian Genocide was an additional impetus for the international recognition and condemnation of the crime.

On May 5, 1993, the Armenian Genocide was recognized and condemned by the resolution of the Argentine Senate. Later on, the Argentinean Senate also adopted resolutions on the Armenian Genocide on August 20, 2003, then the declaration on March 31, 2004, a decision on April 20, 2005, and adopted a special statement on April 19, 2006. On March 18, 2004, the bill on Armenian Genocide was put into circulation in Argentine legislature and the corresponding law was adopted on January 15, 2007.

On April 14, 1995, the State Duma of Russia issued a statement on the condemnation of the Armenian people's genocide. The State Duma also adopted declarations recognizing and condemning the Armenian Genocide in 2005 and on April 24, 2015.

On April 23, 1996, the House of Commons of Canada announced April 20-27 of every year as a week of remembrance of the inhumanity of people toward one another. On June 13, 2002, by the decision of the Canadian Senate, the Armenian Genocide was recognized and condemned as the first genocide of the 20th century. Also, on April 21, 2004, the House of Commons of Canada adopted a resolution condemning the Armenian Genocide.

On April 25, 1996, the Hellenic Parliament adopted a law to commemorate April 24th as the Day of Remembrance of the Armenian Genocide. On September 9, 2014, The Greek Parliament House with majority of votes adopted a law by which a criminal liability was imposed for the denial of the genocide of Jews, Armenians and Pontic Greeks.

On May 3, 1997, by the decision of the Parliament of Lebanon April

¹ *Declaration of Independence*, signed on August 23, 1990.

24th was proclaimed as a day of unity with the Armenian people. On May 11, 2000, the Parliament of Lebanon adopted a resolution on the Armenian Genocide for the second time.

On March 26, 1998, the Senate of Belgium condemned the Armenian Genocide of 1915. On July 24, 2015, also a resolution on the Armenian Genocide was adopted by the Chamber of Representatives of Belgium.

On April 22, 1998, the National Assembly of the Republic of Artsakh adopted a resolution condemning the Armenian Genocide.

On March 29, 2000, the Swedish Parliament adopted a resolution recognizing and condemning the Armenian Genocide.

On November 10, 2000, the Vatican in its statement considered the Armenian Genocide as the beginning of all the horrors of the 20th century. On April 12, 2015, Pope Francis I called the Armenian Genocide as the first genocide of the 20th century during the mass in Vatican.

On November 16, 2000, the Italian Parliament adopted a resolution condemning the Armenian Genocide.

On January 18, 2001, the French National Assembly and the Senate adopted a joint bill recognizing the Armenian Genocide, ratified by the French president on January 29.

On December 16, 2003, the Swiss National Council recognized the Armenian Genocide. On November 30, 2004, the Slovak National Council made a decision to recognize the Armenian Genocide.

On December 21, 2004, the Lower House of the Parliament of Netherlands issued a statement on the recognition of the Armenian Genocide.

On April 19, 2005, the Armenian Genocide was recognized and condemned by the Sejm of the Republic of Poland.

On June 15, 2005, the German Bundestag adopted the first resolution

on the Armenian Genocide. On April 23, 2015, the German president Joachim Gauck condemned the Armenian Genocide in his speech, and on June 2, 2016, the German Bundestag adopted a new resolution recognizing and condemning the Armenian Genocide.

On July 14, 2005, National Assembly of Venezuela adopted a resolution recognizing the Armenian Genocide.

On December 15, 2005, the Constituent Assembly of Lithuania adopted a resolution recognizing the Armenian Genocide.

On July 7, 2007, the Senate of Chile unanimously adopted a resolution condemning the Armenian Genocide. On April 14, 2015, a resolution on the Armenian Genocide was also adopted by the Chamber of Deputies of Chile.

On November 19, 2007, a decision was made to recognize and condemn the Armenian Genocide at the plenary session of the MERCOSUR Parliamentary Assembly.

On March 11, 2010, the Rikstag - the Swedish Parliament, adopted a resolution recognizing the genocide of the Armenians, Assyrians and Pontic Greeks committed in the Ottoman Empire in 1915.

On November 27, 2014, the Armenian Genocide was recognized and condemned by the resolutions adopted by the Senate and the Chamber of Deputies of Bolivia.

The Armenian Genocide was also condemned by the state and municipal legislative bodies of many countries that have not yet officially recognized it.

It was absolutely expected that in 2015, at the 100th commemoration of the Armenian Genocide new countries would join to recognize and condemn that crime.

Thus, on April 22, 2015, the Austrian parliament adopted a resolution recognizing and condemning the Armenian Genocide in

commemoration of the centennial of the genocide committed against the Armenians in the Ottoman Empire.

On May 6, 2015, the Parliament of Luxembourg adopted a resolution recognizing and condemning the Armenian Genocide.

On May 29, 2015, the Armenian Genocide was recognized and condemned by the bill passed by the Federal Senate of Brazil.

On October 29, 2015, the Armenian Genocide was recognized and condemned by the resolution adopted by the Senate of Paraguay.

On January 26, 2017, the Danish Parliament has adopted a resolution recognizing and condemning the Armenian Genocide.

International recognition and condemnation of the Armenian Genocide still continues. Hopefully the new countries are going to condemn one of the greatest crimes against humanity, the first genocide of the 20th century.

The pressure of the international community and the Turkish progressive society will sooner or later lead to the recognition of the genocide against the Armenians by the Republic of Turkey and overcoming the consequences of that crime.

5.3. The Principles of the Pan-Armenian Declaration, and the Problem of Overcoming the Consequences of the Armenian Genocide

The Armenian people have been struggling for recognition and condemnation of the genocide committed against them for a few decades. Throughout that period, the parliaments and international organizations in different countries adopted the resolutions recognizing and condemning the Armenian Genocide, which are extremely important, as they have

been given a principled assessment of what happened to the Armenians at the beginning of the 20th century describing it as genocide and pointing out at the state that committed the crime. However, despite all these, Turkey continues to deny the crime committed against the Armenians at the state level. In these conditions, it becomes clear that fighting for international recognition of the Armenian Genocide cannot be finalized, and the time has come to overcome the consequences of this crime and for compensation. The first serious step has already been made in this direction when on January 29, 2015: the “Pan-Armenian Declaration of the Centennial of the Armenian Genocide” was officially adopted at the memorial to the Armenian Genocide victims.

With this document, the State Committee on Coordination of Events for Commemoration the 100th Anniversary of the Armenian Genocide and Regional Committees operating in the Diaspora, speaking on behalf of all Armenians, based on the condemnation of the Young Turks’ regime in 1919–1921 by verdicts of the Ottoman military courts, on the joint Declaration of the Allied Powers of May 24, 1915, on the Sevres Peace Treaty of August 10, 1920, and on the US President Woodrow Wilson’s Arbitral Award of November 22, 1920, guided by the United Nations General Assembly Resolution 96 (I) of December 11, 1946, and the UN Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide adopted on December 9, 1948, as well as UN Convention on the “Non-applicability of Statutory Limitations to War Crimes and Crimes Against Humanity” of November 26, 1968, and stated with the relevant principles and provisions of the International Covenant on Civil and Political Rights and all other international tools on human rights of December 16, 1966, that from that moment the joint struggle of the Armenian people to launch not only the global recognition of the Armenian Genocide, but also

the overcoming of the consequences of genocide starts¹.

It is quite natural that by putting the “Overcoming the Armenian Genocide” formulation in the official circulation, which is the diplomatic expression of the Armenian claim, the idea of reimbursement, was not supplemented in this document of a declarative nature, what is being understood under the notion of “the consequences of the Armenian Genocide” and to what extent is it possible to overcome those consequences, since there are consequences that are absolutely irreducible.

The logical next step of the body that adopted the Pan-Armenian declaration should be the adoption of “A package-document of historical and legal requirements of overcoming the consequences of the Armenian Genocide to be introduced to Turkey”. The paragraph 6 of the Pan-Armenian Declaration, in fact, refers exactly to that, declaring that a file of legal claims as a point of departure in the process of restoring individual, communal and pan-Armenian rights and legitimate interests². Acceptance of a “package of claims” or “file” is important in the sense that in that way, a common national approach will be formed on the consequences of the Armenian Genocide and demands to Turkey.

The damages and losses to the Armenian people during the perpetration of the Armenian Genocide, and the consequences of their non-elimination can be conditionally divided into the following groups: a) homelessness, b) human losses, c) cultural heritage loss, d) financial losses, e) mental disorders and psychological complexes.

The main consequence of the Armenian Genocide, the demand of overcoming homelessness, can be justified, for example, by the Arbitral

¹ Pan-Armenian Declaration on the Centennial of the Armenian Genocide, <http://www.president.am/hy/press-release/item/2015/01/29/>.

² Ibid.

Award of US president Woodrow Wilson of November 22, 1920, which was adopted in accordance with the international legal norms during the implementation of the Genocide¹.

The claim for the restoration of cultural heritage losses as a result of the Armenian Genocide can be justified under Article 42, part 3 of the Treaty of Lausanne of July 24, 1923, concerning the protection of the rights of non-Muslims, according to which the Turkish government has pledged to take full protection of churches, synagogues, graves and other religious institutions of minorities. The requirement of this article is not only to abandon and not to abolish the churches, but also to strengthen and repair them². Besides, the Armenian cultural heritage in Turkey may also be protected by the UNESCO charter provisions, since both Armenia and Turkey are members of that organization.

As for the financial losses of the Armenian people during the genocide, then in the shortest time approximately 19,131 billion of French francs³ presented by Avetis Aharonyan and Poghos Nubar Pasha, the heads of the Armenian delegations to the Paris Peace Conference in 1919, are certainly quite approximate and subject to adjustments. A brilliant case-law to compensate the financial losses of the Armenian Genocide can be the Luxembourg Agreement signed between Israel and the Federal Republic of Germany on September 10, 1952, by which Germany began to compensate the Holocaust financial losses to the Jews⁴.

¹ Marukyan A., *The Political and International Legal Significance of the Arbitral Award of US President Woodrow Wilson*, "Meds Yeghern: From Condemnation to Compensation" (Collection of Articles), Yerevan. 2011, p. 97.

² http://www.lib.byu.edu/index.php/Treaty_of_Lausanne

³ *The Losses of the Armenian People as a Result of the Genocide*, p. 9.

⁴ Marutyán H., *Germany's Financial Compensation to Jewry: Formation, Process, Present Condition*. "The Problems of Western Armenians' Demand" (Scientific International Conference), Cyprus-Nicosia, 18–19 April 2008, "A Collection of Scientific Reports", Moscow, 2008, p. 83.

From the viewpoint of restoring the psychological consequences of the Armenian Genocide, *satisfaction* can be used in the international law*, the first manifestation of which should be the denial of Turkey's denial policy of the Armenian Genocide, the recognition of the crime committed, and the official apology. These actions of satisfaction are just the first steps necessary to overcome the consequences of the Armenian Genocide, which will follow the process of overcoming the consequences of the Armenian Genocide, restoration of the rights of the motherland and compensation of financial consequences.

The clarification of the consequences of the Armenian Genocide in the "package of claims" or "file" and the formulation of the legal requirements arising from it are certainly not sufficient for their implementation. It is also necessary to create a tactical, practical file that will help to overcome the consequences of the Armenian Genocide, the "Action Plan for the overcoming of the consequences of the Armenian Genocide", in which it will be pointed out the methods and mechanisms through which it can be possible to overcome the above-mentioned consequences. This document, unlike the Pan-Armenian Declaration and the "Requirements Package" or "File must be closed and for the limited use, not allowing the opponent to know beforehand, to take action with preventive steps to neutralize the unfavorable consequences for him¹. In action plan it should be fixed the separation of work between Diaspora and Armenia in overcoming the consequences of the Armenian Genocide, based on their competences, capacities and experience. The program should also specify the directions, through which should be carried out

* A form of reimbursement of moral damage through illegal actions caused by the state.

¹ Marukyan A., *The Problems of Overcoming the Consequences of the Armenian Genocide and the Historical-legal Justifications*, Yerevan, 2014, p. 286.

works simultancously with both legal and political dimensions¹.

It should be noted that on the centennial of the Armenian Genocide the Republic of Armenia acted as a pioneer in the struggle against the crime of genocide. On March 24, 2015, the National Assembly of RA adopted a statement condemning the genocide of the Assyrians and Greeks in the Ottoman Empire in 1915-1923. On April 15 of the same year, in the RA law "On Holidays and Memorial Days" a change was made, by which December 9, the day of the adoption of The Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide by United Nations in 1948, proclaimed the day of condemnation and remembrance of genocides. This initiative of Armenia reached its logical end when on September 11, at the 103rd plenary meeting of the 69th session of the UN General Assembly, the Armenian resolution was adopted by consensus, by which December 9th was proclaimed an international day of commemoration of the victims of the genocide crime, dignity and crime prevention.

The first and second global forums "Against the Crime of Genocide" and "Aurora" awards for the people who fight against genocide were organized in Yerevan in 2015 and 2016 with the participation of famous scientists, clergymen, journalists and politicians from different countries. ..

Despite these outstanding achievements, there is still much to be done in the direction of recognition, condemnation and overcoming the consequences of the crime committed against the Armenian people. In this regard, we must remember that the overcoming of the consequences of the Armenian Genocide is not only a matter of restoring the rights of the Armenians and securing the national security of the Republic of Armenia, but also our sacred duty in the memory of innocent victims.

¹ Ibid, p. 286.

TABLE OF CONTENTS

PREFACE	3
CHAPTER I	
THE MASSACRES OF THE ARMENIAN	
POPULATION OF THE OTTOMAN EMPIRE AT	
THE END OF XIX – BEGINNING OF XX CENTURIES	
1.1. The Massacres of the Armenians in Western Armenia and other Armenian Populated Areas of the Ottoman Empire in 1894–1896	6
1.2. The Massacres of the Armenians in Cilicia in 1909	12
CHAPTER II	
THE ARMENIAN GENOCIDE	
AND THE SELF-DEFENSE BATTLES	
2.1. The Young Turks' Program of the Extermination of the Armenians and the Preparation of the Genocidal Policy	15
2.2. The First Stage of the Armenian Genocide: The Conscription and the Extermination of the Armenian Male Population in the Ottoman Army	18
2.3. The Second Stage of the Armenian Genocide: The Extermination of the Intelligentsia	20
2.4. The Third Stage of the Armenian Genocide: The Deportation and Massacres of the Armenian population	22
2.5. The Fourth Stage of the Armenian Genocide: The Annihilation of the Survived Armenians in Concentration Camps of Syria and Mesopotamia	25
2.6. The Heroic Self-Defense of Van	26

2.7. The Heroic Self-Defense of Musa Dagh	29
2.8. The Return of the Western Armenian Refugees, and the Rebuilding of the country in 1917	31

CHAPTER III

THE CONTINUATION OF THE ARMENIAN GENOCIDE (1918–1922)

3.1. The Massacres of Armenians of the Province of Akhalkalaki in 1918	34
3.2. Massacres of the Armenians in Baku, 1918	36
3.3. The Extermination of the Armenians of Cilicia and Smyrna by Kemalists (1919–1922)	38
3.4. The Western Armenian Refugees and the Armenian Orphans in the Republic of Armenia (1918–1920)	41

CHAPTER IV

THE ARMENIAN QUESTION IN THE INTERNATIONAL DOCUMENTS, AND THE CONSEQUENCES OF THE ARMENIAN GENOCIDE

4.1. Boundary between Turkey and Armenia by the Treaty of Sevres and by the Arbitral Award of US President Woodrow Wilson	44
4.2. The Attempts of Turkey to Cancel Wilson's Arbitral Award and the Treaty of Sevres with the Agreements of Alexandrapol, Moscow and Kars	46
4.3. The Consequences of the Armenian Genocide: Cultural Genocide	49
4.4. The Formation of the Armenian Diaspora	52

CHAPTER V
THE POLICY OF THE PERSECUTION OF
THE ARMENIANS IN AZERBAIJAN: THE INTERNATIONAL
RECOGNITION OF THE ARMENIAN GENOCIDE AND
THE ISSUE OF REPARATION

5.1. The Policy of Genocide and Ethnic Cleansing against the Armenians of Azerbaijan (1988-1990)	55
5.2. The Process of International Recognition and Condemnation of the Armenian Genocide	57
5.3. The Principles of the Pan-Armenian Declaration, and the Problem of Overcoming the Consequences of the Armenian Genocide	64

CHAPTER V
THE POLICY OF THE PERSECUTION OF
THE ARMENIANS IN AZERBAIJAN: THE INTERNATIONAL
RECOGNITION OF THE ARMENIAN GENOCIDE AND
THE ISSUE OF REPARATION

5.1. The Policy of Genocide and Ethnic Cleansing against the Armenians of Azerbaijan (1988-1990)	55
5.2. The Process of International Recognition and Condemnation of the Armenian Genocide	57
5.3. The Principles of the Pan-Armenian Declaration, and the Problem of Overcoming the Consequences of the Armenian Genocide	64

ARMEN MARUKYAN

**THE FUNDAMENTAL ISSUES OF THE
HISTORY OF THE ARMENIAN GENOCIDE**

Cover and content design: N. Adamyan

Publisher: L. Muradyan

Signed for printing: 12.12.2018

Copies: 200

**ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ НАН РА
INSTITUTE OF HISTORY OF NAS RA**

ՀՀ, 0019, Երևան, Մարշալ Բաղրամյան պող. 24/4
РА, 0019, Ереван, пр. Маршала Баграмяна 24/4
24/4, Marshal Baghramyan Ave., 0019, Yerevan
<http://www.academhistory.am>

1927. 12. 12. 1927. 12. 12.

1927. 12. 12. 1927. 12. 12. 1927. 12. 12. 1927. 12. 12.

1927. 12. 12. 1927. 12. 12. 1927. 12. 12. 1927. 12. 12.

1927. 12. 12. 1927. 12. 12.

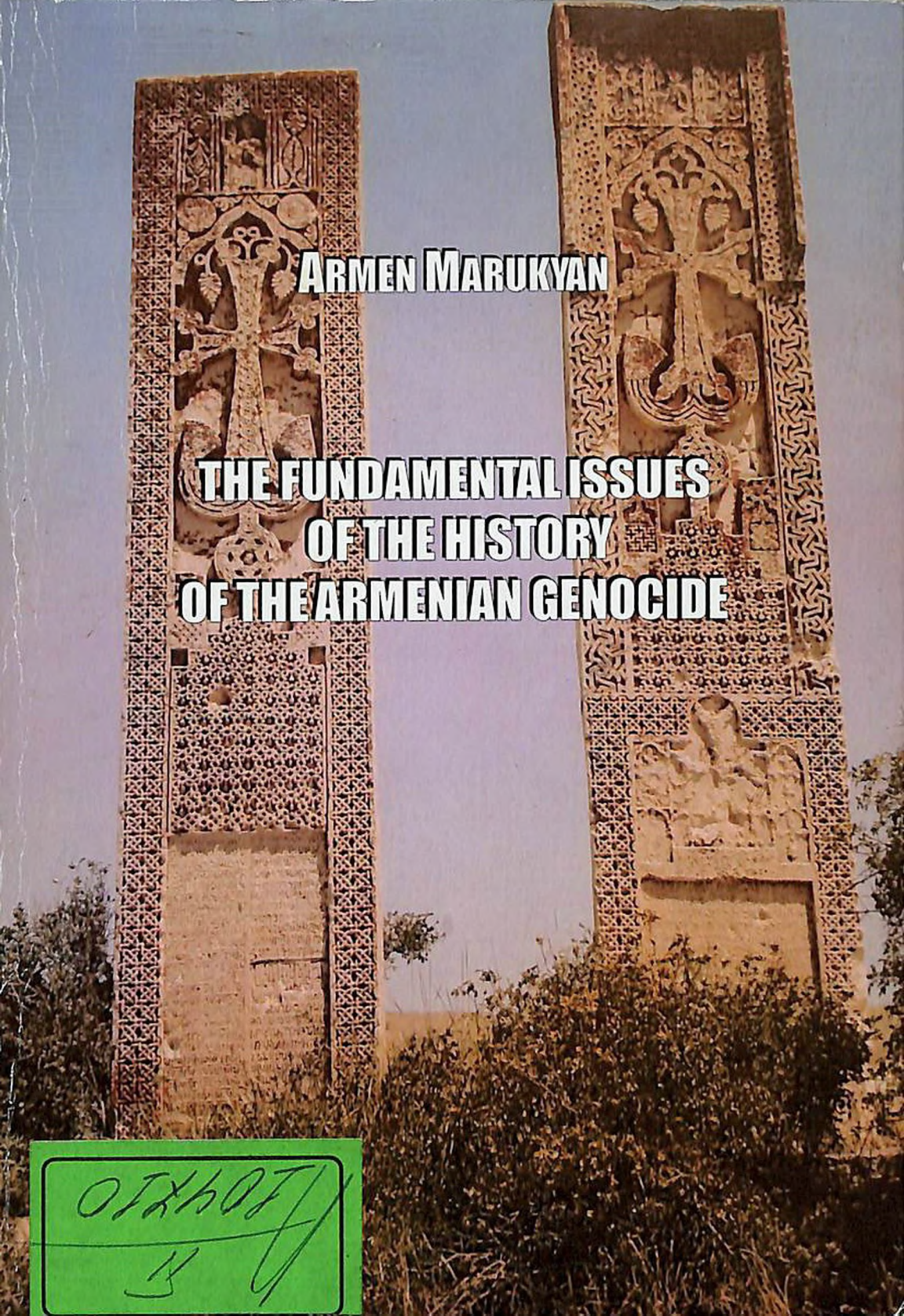
1927. 12. 12. 1927. 12. 12.

1927. 12. 12. 1927. 12. 12.

1927. 12. 12.

1927. 12. 12. 1927. 12. 12.

1927. 12. 12.

ARMEN MARUKYAN

**THE FUNDAMENTAL ISSUES
OF THE HISTORY
OF THE ARMENIAN GENOCIDE**

012607
3